

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ &
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Βάσεις λιτανευτικών σταυρών από κράμα χαλκού
σε ιδιωτική συλλογή του Μονάχου

ΒΟΛΟΣ 2015

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Βαραλής Ιωάννης, επίκουρος καθηγητής, επιβλέπων

Μαρία Βασιλάκη, καθηγήτρια

Δημήτριος Κυρτάτας, καθηγητής

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πριν από όλα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Ιωάννη Βαραλή που μου έδωσε τη δυνατότητα να ασχοληθώ με ένα τόσο ενδιαφέρον θέμα. Η βοήθεια, η καθοδήγηση και οι σημαντικές συμβουλές του υπήρξαν πολύτιμες για την εκπόνηση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Επίσης, είμαι ευγνώμων στα υπόλοιπα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, καθηγητές κκ. Μαρία Βασιλάκη και Δημήτριο Κυρτάτα, για την αξιολόγηση της δουλειάς μου.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω θερμά τον κ. Schmidt για την υποδοχή του στο Μόναχο, για τις χρήσιμες συμβουλές και πληροφορίες που μου έδωσε, καθώς και για την παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης των βάσεων που αποτελούν το αντικείμενο της εργασίας αυτής.

Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου για την υποστήριξή της όλα αυτά τα χρόνια. Αφιερώνω την εργασία μου στην αδερφή μου Μαρία που με βοηθά πάντα να τα βλέπω όλα εφικτά και αισιόδοξα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βιβλιογραφικές συντομογραφίες	5
Πίνακες	13
Εισαγωγή	23
A. Σχήματα και κατασκευαστική τεχνική	32
I. Βάσεις σταυρών με σφαίρα	32
II. Βάσεις σταυρών με κιβώρια	37
III. Βάσεις σταυρών με ομοίωμα εκκλησίας	40
B. Διάκοσμος	49
I. Ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας	50
II. Εμπίεστοι στικτοί κύκλοι	51
III. Εγχάρακτες μορφές	53
Γ. Ζητήματα χρήσης των βάσεων	55
Συμπεράσματα	60
Εικόνες.....	63
Πηγές εικόνων	84

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Πηγές

<i>Αγίου Δημητρίου Θαύματα</i>	Μπακιρτζής, Χ., Σιδέρη Α. (μετάφρ.), <i>Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου</i> , Αθήνα 1997
Ατταλειάτης, <i>Διάταξις</i>	Gautier P., «La Diataxis de Michel Attaliate», <i>REB</i> 39 (1981) 5-143
<i>Επαρχικόν βιβλίον</i>	Koder J., <i>Das Eparchenbuch Leons des Weisen. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices</i> , CFHB 33, Βιέννη 1991
Ευσέβιος, <i>Ιστορία</i>	Eusebius, <i>Ecclesiastical History</i> , τόμ. 2, Loeb Classical Library 265, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη, 2000
<i>De Ceremoniis</i>	Constantine Porphyrogenetos, <i>De Ceremoniis aule byzantine</i> , έκδ. J. Reiske, τ. I, Βόννη 1829

Περιοδικά

<i>ΔΧΑΕ</i>	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>CArch</i>	<i>Cahiers archéologiques</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>JSAH</i>	<i>Journal of the Society of Architectural Historians</i>
<i>JWCI</i>	<i>Journal of the Warburg and Courtauld Institutes</i>
<i>OCA</i>	<i>Orientalia Christiana Analecta</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des études byzantines</i>
<i>RömMitt</i>	<i>Römische Mittheilungen</i>
<i>RevNum</i>	<i>Revue numismatique</i>
<i>Trav&MByz</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>VV</i>	<i>Vizantiiskii vremennik</i>

Κατάλογοι εκθέσεων

Η αρχιτεκτονική ως εικόνα

Χατζητρύφωνος Ε., Ćurđić S., επιμ., *Η αρχιτεκτονική ως εικόνα. Πρόσληψη και αναπαράσταση της αρχιτεκτονικής στη βυζαντινή τέχνη*, κατ. έκθ., Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 6 Νοεμβρίου 2009 - 31 Ιανουαρίου, Θεσσαλονίκη 2010

Architecture as Icon

Ćurđić Sl., Hadjityrphonos Ev., επιμ., *Architecture as Icon. Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*, κατ. έκθ., Princeton University Art Museum, March 6, 2010 - June 6, 2010, New Haven, Λονδίνο 2010

Byzantium at Princeton

Ćurđić Sl., St. Clair A., επιμ., *Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University*, Fierestone Library, Princeton University, August 1 – October 26, 1986, Princeton 1986

Das Licht aus dem Osten

Stiegemann Chr., επιμ., *Byzanz. Das Licht aus dem Osten, Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Paderborn, Erzbischöflicher Diözesanmuseum, 6. Dezember 2001 – 31. März 2002, Mainz 2001

Die Welt von Byzanz

Wamser L., επιμ., *Die Welt von Byzanz - Europas Östliche Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, Μόναχο 2004

Ornamenta ecclesiae

Legner A., επιμ., *Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik, Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle, Köln*, τόμ. I, Κολωνία 1985

Rom und Byzanz

Wamser L., Zahlhaas G., επιμ., *Rom und Byzanz, Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, κατ. έκθ., München, Prähistorische Staatssammlung, 20. Oktober 1998 – 14. Februar 1999, Μόναχο 1998

The Glory of Byzantium

Evans H.C., Wixom W.D., επιμ., *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, κατ. έκθ., Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1997

Wege nach Byzanz

Fourlas B., Tsamakda V., επιμ., *Wege nach Byzanz*, κατ. έκθ., Römisch-Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor-und Frühgeschichte, Mainz 2011

Ελληνική βιβλιογραφία

- Βαραλής 2009α Βαραλής Ι., «Εισαγωγή – Επισκόπηση της έρευνας», στο: ο ίδιος, επιμ., *Προπλάσματα στη Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική (Βυζάντιο, ΝΑ Ευρώπη, Ανατολία)*, Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, 1η Ιουνίου 2007, Θεσσαλονίκη 2009, 11-21
- Βαραλής 2009β Βαραλής Ι., «Μακέτες ή κτίρια; Μικρογραφικές απεικονίσεις εκκλησιών κατά την α' χιλιετία», στο: ο ίδιος, επιμ., *Προπλάσματα στη Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική (Βυζάντιο, ΝΑ Ευρώπη, Ανατολία)*, Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο, 1η Ιουνίου 2007, Θεσσαλονίκη 2009, 22-32
- Γκιολές 1992 Γκιολές Ν., *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992
- Γούναρης 2000 Γούναρης Γ., *Εισαγωγή στην παλαιοχριστιανική αρχαιολογία, Α'. Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2000
- Θεοτοκά 1941-1952 Θεοτοκά Ν., «Περί των κιβωρίων των ναών του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινουπόλεως», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 395-413
- Krautheimer 1991 Krautheimer R., *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Φ. Μαλλούχου-Τούφανο (μετάφρ.), Αθήνα 1991
- Μητσάνη 1996-1997 Μητσάνη Α.Δ., «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ* 19 (1996-1997) 319-334
- Νεράντζη-Βαρμάζη 1997 Νεράντζη-Βαρμάζη, Β., «Συντεχνίες και κράτος στο Βυζάντιο το 10ο αιώνα», *Βυζαντικά* 17 (1997) 353-363
- Delvoye 2000 Delvoye Ch., *Βυζαντινή Τέχνη*, Α. Παπαδάκη (μετάφρ.), Αθήνα 1988
- Ορλάνδος 1935 Ορλάνδος Α., «Το πεταλόμορφον τόξον εν τη βυζαντινή Ελλάδι», *ΕΕΒΣ* 11 (1935) 411-415
- Ορλάνδος 1952-1954 Ορλάνδος Α., *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, τόμ. I-II, Αθήναι 1952-1954
- Ostrogorsky 1979 Ostrogorsky G., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β', Αθήνα 1979
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1906 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Α., «Συμβολαί εις την ιστορίαν Τραπεζοῦντος», *VV* 12 (1906) 135-140
- Σαράντη 2009 Σαράντη Ε.Γ., «Ο χώρος στη βυζαντινή σκέψη», στο: *Η αρχιτεκτονική ως εικόνα*, 30-63

- Ćurđić 2009 Ćurđić S., «Η αρχιτεκτονική ως εικόνα», στο: *Η αρχιτεκτονική ως εικόνα*, 30-63
- Χατζητρύφωνος 2009 Χατζητρύφωνος Ε., «Παραστάσεις και αναπαραστάσεις της αρχιτεκτονικής στο Βυζάντιο. Η σκέψη πίσω απ' την εικόνα», στο: *Η αρχιτεκτονική ως εικόνα*, 132-171
- Ξενόγλωσση βιβλιογραφία**
- Alföldi 1935 Alföldi A., «Insignien und Tracht der Römischen Kaiser», *RömMitt* 50 (1935) 1-171
- Bakirtzis 2002 Bakirtzis Ch., «Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios», *DOP* 56 (2002) 175-192
- Corbo 1981 Corbo V., *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme: aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato*, I-III, Ιερουσαλήμ 1981
- Cotsonis 1994 Cotsonis J., *Byzantine Figural Processional Crosses*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 10, Ουάσινγκτον, D.C., 1994
- Cotsonis, Kouroumalis 2012 Cotsonis J., Kouroumalis M., *Greek, Roman and Byzantine Objects from the Archbishop Iakovos Collection*, Brookline, M.A., 2012
- Cutler 2002 Cutler A., «The Industries of Art», στο: Laiou, A., επιμ., *The Economic History of Byzantium, From the 7th through the 15th Century*, Ουάσινγκτον, D.C., 2002, 544-576
- Dagron 2002 Dagron G., «The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries», στο: Laiou, A., επιμ., *The Economic History of Byzantium, From the 7th through the 15th Century*, Ουάσινγκτον, D.C., 2002, 385-453
- Dauterman-Maguire κ.ά. 1989 Dauterman-Maguire E., Maguire H., Duncan-Flowers M.J., επιμ., *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Urbana Champaign 1989
- Dodwell 1961 Dodwell Ch.R., έκδ. και μετάφρ., *Theophilus, De Diversis artibus (The Various Arts)*, Λονδίνο, Εδιμβούργο, Νέα Υόρκη 1961
- Dodwell 1971 Dodwell Ch.R., «Gold Metallurgy in the Twelfth Century. The *Diversis Artibus* of Theophilus the Monk», *Gold Bulletin* 4 (1971) 51-55

- Epstein 1979 Epstein W.A., «The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy», *JWCI* 42 (1979) 28-46
- English Frazer 1985-1986 English Frazer M., «Medieval Church Treasuries», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, 43 (1985-1986/3) 3-58
- Evans 1997 Evans H., «The Armenians», στο: *The Glory of Byzantium*, 350-355
- Foss 2002 Foss Cl., «Pilgrimage in Medieval Asia Minor», *DOP* 56 (2002) 129-151
- Grabar 1950 Grabar A., «Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du saint à Salonique», *DOP* 5 (1950) 3-28
- Grabar 1957 [1968] Grabar A., «Le reliquaire byzantin de la cathédrale d'Aix-la-Chapelle», στο: *Karolingische und Ottonische Kunst. Werden, Wesen, Wirkung, VI. Internationaler Kongress für Frühmittelalterforschung*, Wiesbaden 1957, 282-297 (ανατύπ. στο: *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, τόμ. I, Παρίσι 1968, 427-433, άρθρο 33)
- Grabar 1978 Grabar A., «Observations sur l'arc de triomphe de la croix dit Arc d'Éginhard et sur d'autres bases de la croix», *CArch* 27 (1978) 61-83
- Grierson-Mays 1992 Grierson Ph., Mays M., *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Ουάσινγκτον, D.C., 1992
- Hendy 1999 Hendy M., *Catalogue of Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, τόμ. 4, Ουάσινγκτον, D.C., 1999
- Jakobson 1977 A.L. Jakobson, «Modelj hrama iz raskopok Eski-kermen v Krimu i problema novogo arhitekturnogo stilja v Vizantii», *Zograf* 8 (1977) 30-34
- Kötzsche 1986 Kötzsche L., στο: *Reallexikon für Antike und Christentum* 13 (1986) 402-482, λήμμ. «Hand II (ikonographisch)»
- Laiou 2002 Laiou A., «Political History: An Outline», στο: Laiou A., επιμ., *The Economic History of Byzantium, From the 7th through the 15th century*, Ουάσινγκτον D.C., 2002, 9-28

- Lidov 2012
Lidov A., «A Byzantine Jerusalem. The Imperial Pharos Chapel as the Holy Sepulchre», στο: Hoffmann A., Wolf G., επιμ., *Jerusalem as Narrative Space. Erzählraum Jerusalem*, Leiden-Βοστώνη 2012, 63-104
- Lombard 1947
Lombard M., «Les bases monétaires d'une suprématie économique: L'or musulman du VIIe siècle au XIe siècle», *Annales ESC* (1947/2) 143-160
- Maniates 2001
Maniates G., «The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries», *DOP* 15 (2001) 339-369
- Maraval 1985
Maraval P., *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985
- Matschke 2002
Matschke K.P., «Mining», στο: Laiou A., επιμ., *The Economic History of Byzantium, From the 7th through the 15th Century*, Ουάσινγκτον, D.C., 2002, 115-120
- Mundell-Mango 2000
Mundell-Mango M., «The Commercial Map of Constantinople», *DOP* 54 (2000) 189-207
- Ostrogorsky 1959
Ostrogorsky G., «The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century», *DOP* 13 (1959) 1-29
- Ousterhout 1989
Ousterhout R., «Rebuilding the Temple: Constantine Monomachus and the Holy Sepulchre», *JSAH* 48 (1989) 66-78
- Ousterhout 1998
Ousterhout R., «The Holy Space: Architecture and the Liturgy», στο Safran L., επιμ., *Heaven on Earth: Art and the Church in Byzantium*, University Park, PA, 1998, 81-120
- Ousterhout 2005
Ousterhout R., *A Byzantine Settlement in Cappadocia*, Ουάσινγκτον, D.C., 2005
- Pallas 1979
Pallas D., «Le ciborium hexagonal de Saint-Démétrios de Thessalonique», *Zograf* 10 (1979) 44-58
- Papathanassiou 2002
Papathanassiou M., «Metallurgy and Metalworking techniques», στο: Laiou A., επιμ., *The Economic History of Byzantium, From the 7th through the 15th Century*, Ουάσινγκτον, D.C., 2002, 121-127
- Pitarakis 1998
Pitarakis Br., «Mines anatoliennes à l'époque byzantine: bilan des connaissances», *RevNum* 153 (1998) 141-186

- Pitarakis 2006 Pitarakis Br., *Le croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, *Bibliothèque des Cahiers Archéologiques* 16, Paris 2006
- Ramsay, Bell 1909 [2008] Ramsay W.M., Bell G., *The Thousand and One Churches*, Λονδίνο 1909, επανέκδ. Φιλαδέλφεια 2008
- Restle 1979 Restle M., *Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens*, Βιέννη 1979
- Rodley 1985 Rodley L., *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Κέμπριτζ, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1985
- Rosenthal 1958 Rosenthal E., «A Renaissance "Copy" of the Holy Sepulchre», *JSAH* 17 (1958/1) 2-11
- Ross 1962 Ross M., *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Volume One: Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*, Ουάσινγκτον, D.C., 1962
- Salvarani 2008 Salvarani R., *La fortuna del Santo Sepolchro nel medioevo. Spazio, liturgia, architettura*, Μιλάνο 2008
- Salvarani 2012 Salvarani R., *Il Santo Sepolchro a Gerusalemme. Riti, testi e racconti tra Costantino e l'età delle crociate*, Πόλη του Βατικανού 2012
- Sandin 1992 Sandin K., «Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form, Use and Meaning», Διδ. Διατριβή (Rutgers, The State University of New Jersey, 1992)
- Saunders 1982 Saunders W.B.R., «The Aachen Reliquary of Eustathius Maleinus, 969- 970», *DOP* 36 (1982) 211-219
- Schramm 1958 Schramm P.E., *Sphaira, Globus, Reichsapfel/ Wanderung und Wandlung eines Herrschaftszeichens von Caesar bis zu Elisabeth II*, Στουτγάρδη 1958
- Schwartz 2004 Schwartz H., «Under the Influence: Byzantine Metalwork and the Development of the German Censer», *AXAE* 25 (2004) 203-208
- Strzygowski 1903 Strzygowski J., *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte*, Λειψία 1903
- Teteriatnikov 1996 Teteriatnikov N., *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, *OCA* 252, Ρώμη 1996
- Thierry 2002 Thierry N., *La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge*, *Bibliothèque de l'Antiquité Tardive* 4, Turnhout 2002

- Traimond 2003 Traimond V., *Architecture de la Russie ancienne Xe-XVIIe siècles*, Παρίσι 2003
- Treister 2001 Treister M., *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*, Λάιντεν 2001
- Vanderheyde 2005 Vanderheyde C., «Le ciborium de l'église de la Dormition de la Vierge à Kalambaka (Thessalie)», στο: *Mélanges Jean-Pierre Sodini, T&MByz* 15 (2005) 427-442
- Vikan 1982 Vikan, G., *Byzantine Pilgrimage Art*, Ουάσινγκτον, D.C., 1982
- Volbach 1930 Volbach Fr., *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz, Staatliche Museen zu Berlin. Bildwerke des Kaiser Friedrichmuseums*, Βερολίνο, Λειψία 1930
- Vryonis 1962 Vryonis, S., «The Question of the Byzantine Mines», *Speculum* 37 (1962) 1-17
- Wilkinson 1972 Wilkinson J., «the Tomb of Christ: an Outline of Its Structural History», *Levant* 4 (1972) 83-97
- Webb 1999 Webb, R., «The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in Ekphraseis of Church Buildings», *DOP* 53 (1999) 59-74

ΠΙΝΑΚΕΣ

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 3004.

Βάση σταυρού από κράμα χαλκού με σφαίρα.

Προέλευση: από την Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2926.

Βάση σταυρού από κράμα χαλκού με σφαίρα.

Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2927.
Βάση σταυρού από κράμα χαλκού με σφαίρα.
Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2928.
Βάση από κράμα χαλκού με σφαίρα.
Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2462.

Βάση σταυρού με κιβώριο.

Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

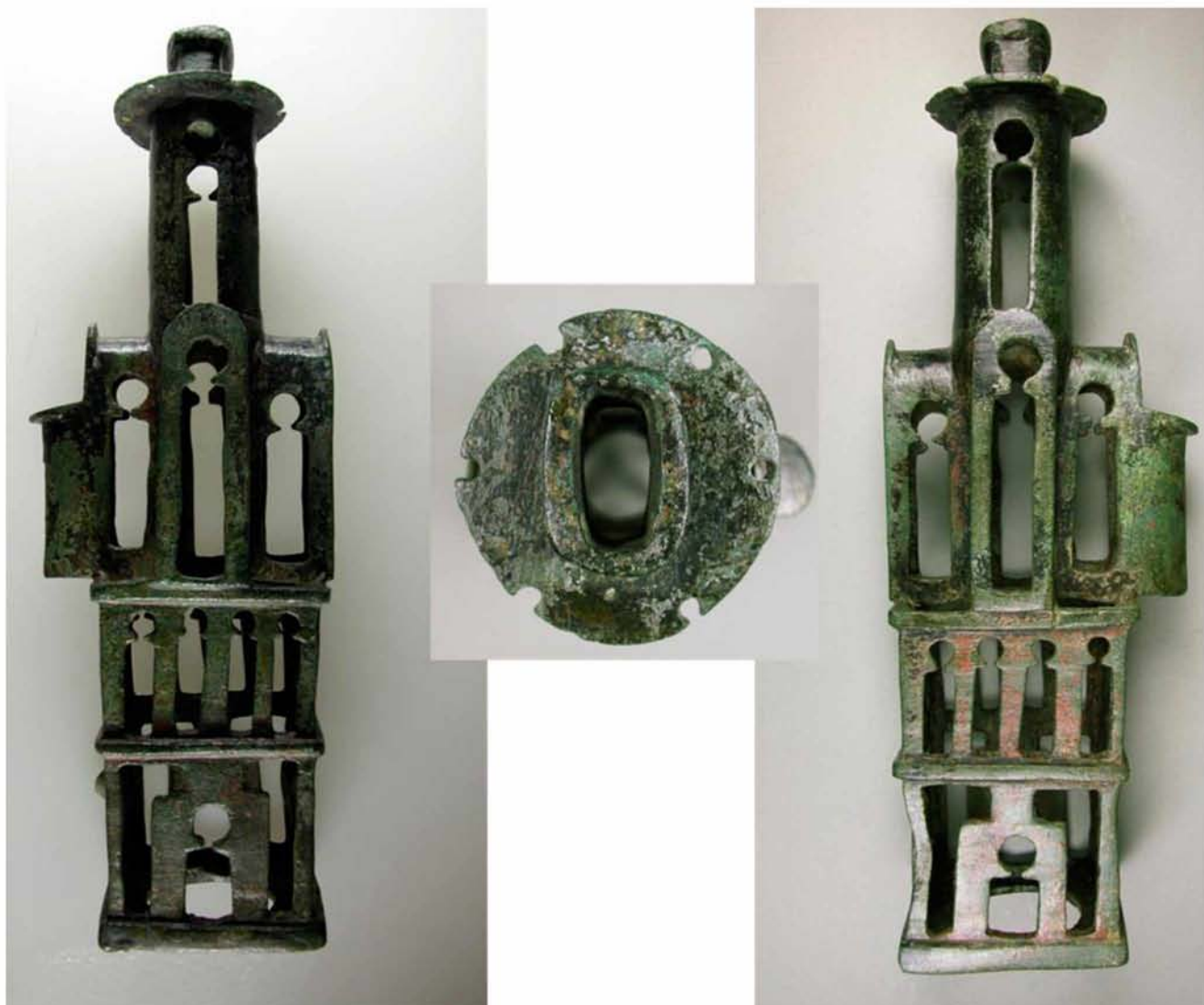

Αρ. κατ. 3005

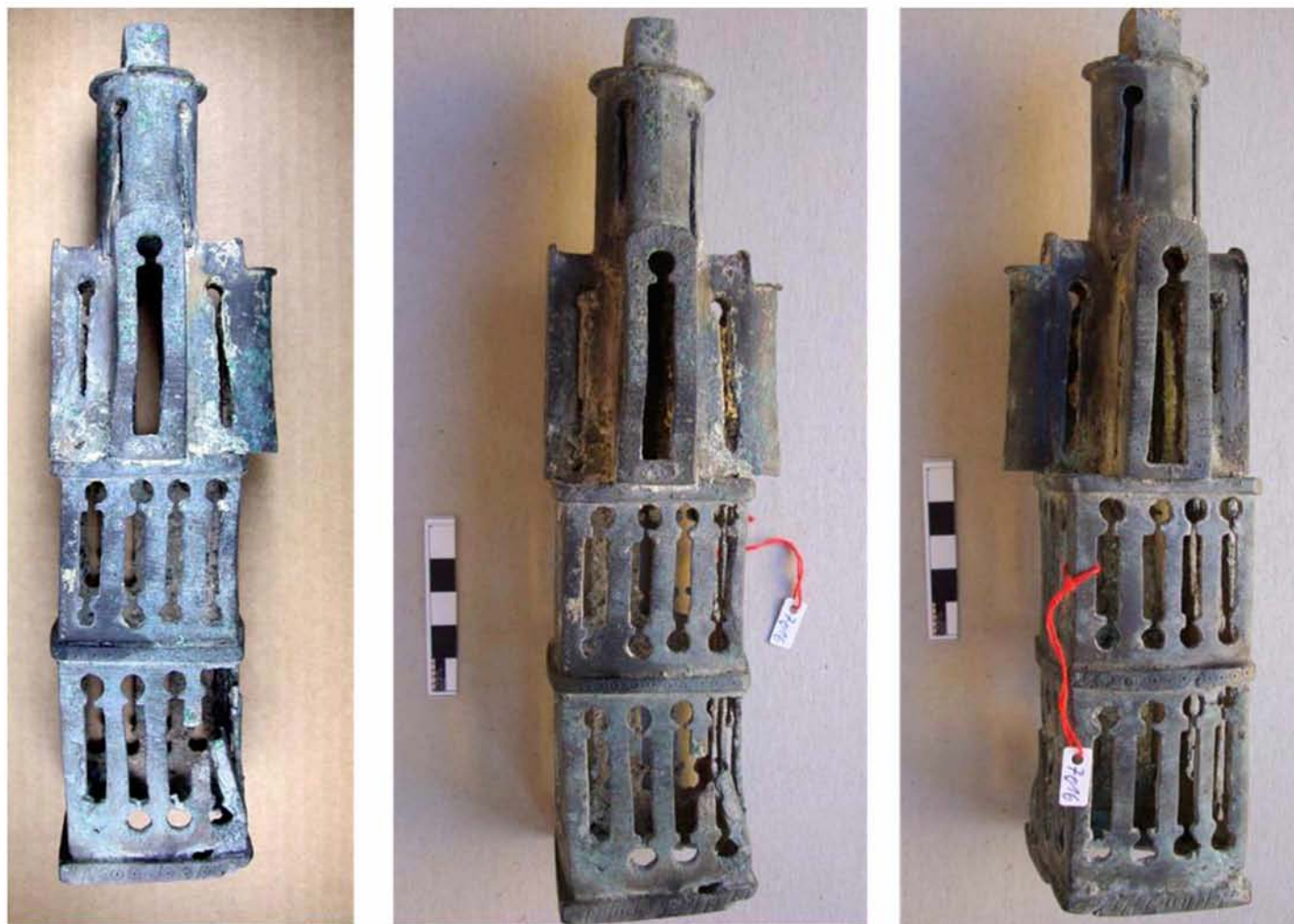
Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 3005.

Βάση σταυρού με κιβώριο.

Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2476.
 Βάση σταυρού με ομοίωμα εκκλησίας στον τύπο του ελεύθερου σταυρού.
 Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία) 10ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 7016.
 Βάση σταυρού με ομοίωμα εκκλησίας στον τύπο του ελεύθερου σταυρού.
 Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 11ος-12ος αι.

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2011.
 Βάση σταυρού ως ομοίωμα εκκλησίας στον τύπο του ελεύθερου σταυρού .
 Προέλευση: Τουρκία (Κωνσταντινούπολη ή Μικρά Ασία), 10ος-12ος αι.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία μελετώνται και δημοσιεύονται εννέα βάσεις λιτανευτικών σταυρών από κράμα χαλκού, που σήμερα φυλάσσονται στην ιδιωτική συλλογή του Christian Schmidt στο Μόναχο της Γερμανίας (**Πίνακες 1-9**). Οι τρεις από αυτές έχουν φιλοξενηθεί κατά καιρούς σε διάφορες περιοδικές εκθέσεις μουσείων της Ευρώπης και της Αμερικής, ενώ οι υπόλοιπες επτά παρουσιάζονται για πρώτη φορά στη συγκεκριμένη μελέτη. Είχα την ευκαιρία να δω τις βάσεις αυτές από κοντά, να τις μετρήσω και να τις φωτογραφήσω με την ευκαιρία ειδικής επίσκεψής μου στο Μόναχο, τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 2014.

Την αφορμή για την ενασχόλησή μου με το συγκεκριμένο θέμα μου έδωσε το σεμινάριο που παρακολούθησα στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος ΙΑΚΑ με θέμα «*Η αρχιτεκτονική ως εικόνα*», με διδάσκοντα τον επίκουρο καθηγητή Ιωάννη Βαραλή. Στο σεμινάριο αυτό εκπόνησα εργασία για τη μορφή των ναών στις χάλκινες βάσεις των δημοσιευμένων και ήδη γνωστών στη βιβλιογραφία λιτανευτικών σταυρών της μεσοβυζαντινής περιόδου. Είναι γεγονός, όμως, ότι για τις βάσεις αυτές η σχετική βιβλιογραφία είναι ελάχιστη, αφού περιορίζεται σε λίγες αναφορές σε συνθετικά κείμενα έγκριτων βυζαντινολόγων, που πραγματεύονται όμως άλλα θέματα, και σε λήμματα καταλόγων μουσείων και συλλογών και καταλόγων εκθέσεων. Ο André Grabar ήταν ο πρώτος που έφερε προς συζήτηση μια χάλκινη βάση λιτανευτικού σταυρού· το 1957, συζητώντας το γνωστό ναϊσκόμορφο αργυρεπίχρυσο κιβωτίδιο από το θησαυροφυλάκιο του καθεδρικού ναού του Άαχεν¹, που σύμφωνα με επιγραφή προέρχεται από την Αντιόχεια και χρονολογείται το 969-970², επισημαίνει την κοινή ιδέα που διέπει τη μορφή αυτού του κιβωτιδίου και εκείνη βυζαντινών και μεταβυζαντινών θυμιατηριών, καθώς και αυτή του λιτανευτικού σταυρού και της βάσης του που φυλάσσεται στη συλλογή του Dumbarton Oaks (**εικ. 1**)³. Ο ίδιος επανήλθε το 1978 στον σταυρόν αυτόν σε άρθρο του, στο οποίο πραγματεύτηκε κατά κύριο λόγο την εικονογραφία της βάσης του αργυρού σταυρού του Eginhard, γνωστού λογίου στην

¹ Grabar 1957 [1968].

² Για το κιβωτίδιο αυτό, βλ. πρόσφατα Saunders 1982, 211-219. *Ornamenta Ecclesiae*. 88-91 · αρ. 12 (E.G. Grimme). *The Glory of Byzantium*, 460-461 · αρ. 300 (R. Ousterhout).

³ Grabar 1957 [1968], 430, πίν. 113 c.

αυλή του Καρλομάγνου και βιογράφου του⁴. Σύμφωνα με τον Grabar, το νόημα της εικονογραφίας της βάσης του σταυρού του Eginhard ήταν ο θρίαμβος του σταυρού ως συμβόλου της νίκης επί των εχθρών του Χριστιανισμού⁵ ο σταυρός της συλλογής του Dumbarton Oaks του χρησίμευσε ως εύγλωττο παράδειγμα για να ενισχύσει τη θέση του ότι στην πάροδο των αιώνων, τα κτίρια που χρησιμοποιήθηκαν ως στηρίγματα του σταυρού δεν ήταν ανάγκη να ήταν πλέον αναγνωρίσιμα αρχιτεκτονήματα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως οι θριαμβικές αψίδες, αλλά κτίρια που συμβόλιζαν την ίδια την νίκη της πίστης και της Εκκλησίας, γι' αυτό και έπαιρναν τη μορφή ναού⁶. Μεταξύ των δύο άρθρων του καθηγητή σημειώνεται μόνο μια μικρή διαφορά στη χρονολόγηση των ναϊσκόμορφων βάσεων των σταυρών⁷, ενώ στο δεύτερο άρθρο του προτείνεται και η χρήση τους: οι βάσεις των σταυρών καρφώνονταν σε κοντάρι και χρησιμοποιούνταν σε λιτανείες ή χρησίμευαν για την τοποθέτηση σταυρών πίσω από την αγία τράπεζα⁸.

Μέχρι το 1992, έτος ολοκλήρωσης και υποστήριξης της διδακτορικής διατριβής του καθηγητή Karl Ayers Sandin, ήταν γνωστοί κυρίως από καταλόγους μουσείων και εκθέσεων οι εξής βάσεις σταυρών: των Κρατικών Μουσείων του Βερολίνου αρ. 2487⁹ και αρ. 6358¹⁰ (εικ. 2), της ιδιωτικής συλλογής Wiegand στην ίδια πόλη¹¹, της Συλλογής του Dumbarton Oaks στην Ουάσινγκτον¹² (εικ. 1), του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης¹³ (εικ. 3), του Ιστορικού Ιδρύματος της Τέχνης Campe'sche του Αμβούργου¹⁴, της Συλλογής Malcove του Πανεπιστημίου του Τορόντο¹⁵ (εικ. 4) και του

⁴ Grabar 1978, με την προηγούμενη βιβλιογραφία. Ο αργυρός σταυρός του Eginhard δεν έχει σωθεί· το μόνο δείγμα της ύπαρξής του είναι ένα σχέδιο με σινική μελάνη της βάσης του, που περιλαμβάνεται στον γαλλικό κώδικα 10440 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας. Η βάση του σταυρού έχει τη μορφή θριαμβικού τόξου, σαν την αψίδα του Κωνσταντίνου στη Ρώμη, της οποίας ο διάκοσμος διαίρεται σε ζώνες: στην ανώτερη υπάρχει στη μια όψη επιγραφή μέσα σε δέλτο και εκατέρωθεν αγγέλους και στην άλλη ο ένθρονος Χριστός μεταξύ των καθήμενων μαθητών του, στη μεσαία ζώνη οι τέσσερις ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους και δύο σκηνές της Καινής Διαθήκης, ενώ στην κατώτερη και τελευταία στρατιωτικοί άγιοι, πεζοί και έφιπποι.

⁵ Grabar 1978, 63-76.

⁶ Στο ίδιο, 76-83 και εικ. 9.

⁷ Grabar 1957 [1968], 430 (11ος – 12ος αι.) και 1978, 76 (12ος – 13ος αι.).

⁸ Grabar 1978, 76.

⁹ Wulff 1909, αρ. 1981, πίν. XV. Volbach 1930, 165-166 αρ. 2487. Sandin 1992, 267-270, αρ. 32, πίν. XXXIII.

¹⁰ Wulff 1909, αρ. 1982, πίν. XV. Volbach 1930, 166 αρ. 6358. Sandin 1992, 265-267, αρ. 31, πίν. XXXII. *The Glory of Byzantium*, 55-57 αρ. 21B (W.D. Wixom).

¹¹ Schlunk 1939, αρ. 153, πίν. 47. Sandin 1992, 276-278, αρ. 36, πίν. XXXVII.

¹² Αρ. 40.14, από την συλλογή Bliss. Ross 1962, αρ. 69, πίν. XLI. Sandin 1992, 261-265, αρ. 30, πίν. XXXI. Cotsonis 1994, 108-109, αρ. 15. *Architecture as Icon*, 260-261 αρ. 43 (Sl. Ćurčić).

¹³ Αρ. 63.789, Seth K. Sweetser Fund. Sandin 1992, 270-272, αρ. 33, πίν. XXXIV. *Architecture as Icon*, 266-267 αρ. 46 (Sl. Ćurčić).

¹⁴ Αρ. 1963.94. Sandin 1992, 272-274, αρ. 34, πίν. XXXV.

¹⁵ Αρ. M82.393. Campbel 1985, αρ. 179. Sandin 1992, 280-284, αρ. 38, πίν. XXXIX. Cotsonis 1994, 110-111, αρ. 16.

Μουσείου Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton¹⁶. Ο Sandin συμπεριέλαβε στον κατάλογο της διατριβής του και δύο αδημοσίευτες ως τότε βάσεις από το Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης, με αρ. 62.10.8¹⁷ (εικ. 5) και αρ. 62.10.9¹⁸ (εικ. 6). Το 1997 με την ευκαιρία της μεγάλης περιοδικής έκθεσης *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, παρουσιάστηκαν στο ευρύ κοινό δύο επιπλέον βάσεις, σχεδόν αδημοσίευτες ως τότε, από τις οποίες η πρώτη ανήκει σε ιδιωτική συλλογή της Νέας Υόρκης¹⁹ (εικ. 7) και η δεύτερη στο Μητροπολιτικό Μουσείο, με αρ. 1993.165²⁰ (εικ. 8). Τέλος, με την ευκαιρία της περιοδικής έκθεσης *Η Αρχιτεκτονική ως εικόνα* πρώτα στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στο Princeton το 2010 παρουσιάστηκε η νεοαποκτηθείσα βάση του Μουσείου Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton²¹ (εικ. 9). Από τις δεκατρείς, συνολικά, γνωστές βάσεις λιτανευτικών σταυρών, η βάση αρ. 2487 του Βερολίνου λέγεται ότι βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1898, όπως επίσης και αυτή της Βοστώνης χωρίς όμως να προσδιορίζεται η χρονολογία, η βάση του Dumbarton Oaks και οι δύο από τις συνολικά τέσσερις βάσεις της Νέας Υόρκης λέγεται ότι προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, ενώ η βάση αρ. 6358 του Βερολίνου είναι η μόνη που προέρχεται από τη Σμύρνη το 1909.

Καμία από τις βάσεις της συλλογής Schmidt δεν φέρει επιγραφή, αφιερωματική ή άλλου είδους, οι οποίες θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν στον προσδιορισμό του εργαστηρίου παραγωγής και, ενδεχομένως, τη χρονολόγησή τους. Οι επιγραφές που έχουν σωθεί αφενός στη βάση του λιτανευτικού σταυρού από το Τορόντο και αφετέρου στη νεοαποκτηθείσα βάση του Μουσείου Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton είναι ενδεικτικές του είδους. Πράγματι, στη βάση του Τορόντο (εικ. 4) η επιγραφή *Ὁ ἄγιος Προκόπη[ο]ς* έχει χαραχθεί στο ημικυκλικό τόξο που κοσμεῖ το μέσο της μίας πλευράς του τετράγωνου χώρου που διαμορφώνεται κάτω από την αψίδα του ομοιώματος της εκκλησίας²². Στην αντίστοιχη πίσω πλευρά, θα λέγαμε ακριβώς κάτω από τη δυτική όψη του ομοιώματος του ναού, διαβάζεται πάνω στον σταυρό η χαρακτή επιγραφή *Φῶς Ζωή*, που έχει σαφή παλαιοχριστιανική καταγωγή, ενώ πάνω από τα τέσσερα πεταλόσχημα τόξα του κατώτερου χώρου της βάσης, διαβάζεται περιμετρικά η

¹⁶ Αρ. 62-51, Caroline G. Mather Fund. Sandin 1992, 258-261, αρ. 29, πίν. XXIX-XXX.

¹⁷ Δώρο της κ. Charles F. Griffiths το 1962. Sandin 1992, 278-280, αρ. 37, πίν. XXXVIII. *The Glory of Byzantium*, 55-57 αρ. 21C (W.D. Wixom). *Architecture as Icon*, 264-265 αρ. 45 (Sl. Ćurčić).

¹⁸ Sandin 1992, 274-276, αρ. 35, πίν. XXXVI. *The Glory of Byzantium*, 55-57 αρ. 21D (W.D. Wixom).

¹⁹ *The Glory of Byzantium*, 55-57 αρ. 21A (W.D. Wixom).

²⁰ Στο ίδιο, αρ. 21E. *Architecture as Icon*, 268-269 αρ. 47 (Sl. Ćurčić).

²¹ *Architecture as Icon*, 279-280 αρ. 48 (Sl. Ćurčić).

²² Sandin 1992, πίν. 39, εικ. 38. Cotsonis 1994, αρ. 40.

επιγραφή *Κ(ύρι)ε βοήθητι πρεσβύτιν Ἡοάννην κ(αὶ) Νικήταν*. Πρόκειται προφανώς για μια βάση λιτανευτικού σταυρού που δωρήθηκε από κάποιον ιερέα Ιωάννη και έναν ονόματι Νικήτα σε ναό που τιμόταν στον άγιο Προκόπιο. Η βάση σταυρού του Μουσείου Τέχνης του Princeton (εικ. 9 και 10)²³ στην ταινία που διαχωρίζει τον κατώτερο όροφο από τον μεσαίο, διαβάζεται περιμετρικά η επιγραφή: *† Τήμμε σταυ[ρέ ;] ύδατο[- - -], τὸν δοῦλον σου Γεώργγιον κὲ τὴν σύβηον αὐτοῦ Ἐβδοκίαν κὲ τὰ τέκννα αὐτον* (εικ. 10). Χαμηλότερα, την υποδοχή για το ξύλινο κοντάρι κοσμεῖ η κατακόρυφα χαραγμένη επιγραφή *Ἰάκοβος μοναχός*. Και σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για αντικείμενο που δωρίστηκε από τον Γεώργιο, τη σύζυγό του Ευδοκία και τα παιδιά τους. Παρόλο που το πρώτο τμήμα της επιγραφής δεν έχει σωθεί με πληρότητα, πρόκειται μάλλον για επίκληση στον Τίμιο Σταυρό, ίσως το όνομα του ναού όπου αφιερώθηκε η βάση. Τέλος, στην υποδοχή της βάσης γίνεται αναφορά στον μοναχό Ιάκωβο που, έτσι όπως αναφέρεται χωρίς κάποιο δηλωτικό διακριτικό επίθετο, θα ήταν δυνατόν να τον φανταστούμε ως κατασκευαστή του αντικειμένου. Όπως θα δούμε και παρακάτω, σε διάφορα μοναστήρια λειτουργούσαν εργαστήρια όχι μόνο για την κάλυψη των βασικών αναγκών σε έργα μεταλλοτεχνίας, αλλά και για την διοχέτευση τους στην αγορά²⁴. Παρόμοιες επιγραφές με ευχетικό χαρακτήρα έχουν βρεθεί στους τοίχους αλλά και σε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη εκκλησιών σε περιοχές της Μικράς Ασίας και της κεντρικής Ανατολίας²⁵. Στις περιοχές αυτές κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο πρέπει να υπήρχαν ναοί που προσήλκυαν προσκυνητές, αλλά δεν μαρτυρούνται από τις γραπτές πηγές και γι' αυτό τον λόγο μάλλον είχαν τοπικό χαρακτήρα, αφού μάλλον ευκαιριακά τους επισκέπτονταν πιστοί που κατευθύνονταν προς τα μεγαλύτερα προσκυνήματα, τα οποία βρίσκονταν ανατολικότερα²⁶. Τέλος, η άποψη του Anthony Cutler ότι οι βάσεις από κράμα χαλκού που προσφέρθηκαν ως τάματα ίσως να αποτελούν αντίγραφα παρόμοιων, χαμένων σήμερα, αντικειμένων από πολύτιμα μέταλλα που ανήκαν ήδη στους ναούς²⁷, δεν μπορεί να αποδειχθεί.

Πώς θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε την προέλευση των βάσεων των σταυρών της συλλογής Schmidt; Ο ίδιος ο συλλέκτης σε σχετική συζήτηση μάς δήλωσε ότι οι βάσεις αυτές, μαζί με άλλα αντικείμενα μεταλλοτεχνίας, αγοράστηκαν στη σημερινή Τουρκία

²³ *Η αρχιτεκτονική ως εικόνα*, αρ. 47.

²⁴ Pitarakis 2006, 175-176.

²⁵ Vikan 1982, 44-46. Teteriatnikov 1996, 182-224.

²⁶ Foss 2002, 129-151.

²⁷ Cutler 2002, 572-575.

και από εκεί μεταφέρθηκαν στο Μόναχο, όπου και φυλάσσονται μέχρι σήμερα. Επομένως, όπως συμβαίνει για τα περισσότερα αντικείμενα βυζαντινής μεταλλοτεχνίας, η χρονολόγηση και η ένταξή τους σε εργαστήρια παραγωγής θα γίνει με βάση τη συγκριτική μελέτη των ομοειδών και των συγγενών μεταξύ τους αντικειμένων.

Είναι γεγονός ότι η Τουρκία, και ιδιαίτερα η Κωνσταντινούπολη και η Μικρά Ασία, αποτελεί κοινό τόπο καταγωγής για πολλά αντικείμενα βυζαντινής μικροτεχνίας που έχουν κατασκευαστεί από κράμα χαλκού. Και ενώ για την Κωνσταντινούπολη μπορούμε να φανταστούμε τους λόγους για τους οποίους αναφέρεται ως τόπος αγοράς έργων μεταλλοτεχνίας, καθώς η Πόλη ήταν για αιώνες το κέντρο του εμπορίου έργων τέχνης για όσους ζητούσαν να αγοράσουν και να μεταφέρουν ή να μεταπωλήσουν στη Δύση αντικείμενα από την εξωτική Ανατολή, η Μικρά Ασία ως περιοχή δεν είναι εύκολο να κατανοήσουμε γιατί μνημονεύεται και μάλιστα στην ίδια μοίρα με την αλλοτινή πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ωστόσο, αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι η Μικρά Ασία διασχίζοταν από εμπορικούς δρόμους που ξεκινούσαν από την Ανατολή και κατέληγαν στην Κωνσταντινούπολη και, επιπλέον, εκεί συγκεντρώνονταν τα μεταλλεία της μεσοβυζαντινής, κυρίως, εποχής, όπως προκύπτει από τις γραπτές πηγές αλλά και από τις νεότερες ανασκαφές.

Πράγματι, η κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών στην Εγγύς Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική από τους Άραβες ήδη από τον 7ο αιώνα είχε ως συνέπεια την απώλεια των πιο σημαντικών πηγών μεταλλευμάτων για το Βυζαντινό κράτος²⁸. Πολλοί μελετητές έχουν αναρωτηθεί πώς η Βυζαντινή αυτοκρατορία συνέχιζε να κόβει και να διατηρεί σταθερό το νόμισμά της, να παράγει πολυτελή αντικείμενα, να συντηρεί στρατό και να στηρίζει γενικότερα τη λειτουργία των εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας²⁹. Οι πληροφορίες για τα ορυχεία και τη μεταλλευτική δραστηριότητα κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο μαρτυρούνται ανεπαρκώς, τόσο από τις σύγχρονες τους γραπτές πηγές, όσο και από τα ανασκαφικά δεδομένα. Φαίνεται ότι μετά τον 7ο αιώνα η Βυζαντινή αυτοκρατορία διατήρησε την οικονομική της δύναμη εκμεταλλευόμενη μάλλον τα συσσωρευμένα μεταλλευτικά αποθέματα που διέθετε, εξισορροπώντας με αυτό τον τρόπο το εμπόριό της με εκείνο της Δύσης, η οποία αποκτούσε πλέον ευγενή μέταλλα μέσω των καλών εμπορικών της σχέσεων με τους Άραβες³⁰.

²⁸ Ostrogorsky 1959, 1-21.

²⁹ Vryonis 1962, 1.

³⁰ Lombard 1947, 146-159.

Σημαντική για την πρόοδο της έρευνας των βυζαντινών μεταλλείων υπήρξε η συνδυαστική μελέτη των ρωμαϊκών, πρωτοβυζαντινών και οθωμανικών γραπτών πηγών από τον Σπύρο Βρυώνη στις αρχές της δεκαετίας του '60³¹. Ο καθηγητής κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εξόρυξη μετάλλων συνεχίστηκε και κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, σε μικρότερη όμως κλίμακα, και ότι τα σύγχρονά τους κείμενα δεν αναφέρονται στο συγκεκριμένο θέμα, γιατί απλά αυτό εθεωρείτο από τους συγγραφείς τετριμμένο.

Σχετικά πρόσφατες αρχαιομετρικές και άλλες έρευνες για την προέλευση των μετάλλων των βυζαντινών νομισμάτων επιβεβαίωσαν το παραπάνω συμπέρασμα του Βρυώνη³². Φαίνεται ότι κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο πολλά ορυχεία ανήκαν σε ιδιώτες ή μοναστήρια, όπου η επιφανειακή εξόρυξη γινόταν ευκαιριακά από αγρότες για να αυξήσουν τα έσοδά τους, ενώ το κράτος περιορίστηκε κυρίως στον έλεγχο των φόρων και στο συντονισμό της διακίνησης των πολύτιμων μετάλλων³³. Επίσης, νεότερες ανασκαφές στην Ανατολία, με τη βοήθεια της αρχαιομεταλλουργίας και σε συνδυασμό με την έρευνα στα τοπωνύμια περιοχών που προέρχονται από λέξεις συγγενικές με διάφορες μεταλλευτικές δραστηριότητες έκαναν εφικτή τη χαρτογράφηση περισσότερων από πενήντα μεταλλείων που λειτουργούσαν κατά τη βυζαντινή εποχή³⁴ (εικ. 11). Επιπλέον, κατά μήκος των ποταμών της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, της Παφλαγονίας, του Πόντου και της οροσειράς του Ταύρου και του Αντίταυρου, έχουν εντοπιστεί αρκετές εγκαταστάσεις επεξεργασίας μεταλλευμάτων στις οποίες παραγόταν άργυρος, χαλκός, κασσίτερος, ψευδάργυρος και μόλυβδος, ενώ εκπροσωπούνται εξίσου και κοιτάσματα σιδήρου³⁵.

Από την άλλη μεριά, είναι γνωστό ότι οι εργαζόμενοι σε ένα επάγγελμα ανήκαν στο αντίστοιχο σωματείο, ένα σύστημα που ξεκίνησε κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή και καθιερώθηκε από τον Διοκλητιανό³⁶. Μέσα από την οργάνωση των συντεχνιών που υπάγονταν στην εποπτεία του Επάρχου, η οικονομία ελεγχόταν άμεσα από το κράτος, το οποίο επεδίωκε να προσδέσει τους τεχνίτες στο επάγγελμά τους μέσω της κληρονομικότητας, να ελέγχει τις τιμές των αγοραπωλησιών και να αποτρέπει τις ελλείψεις προϊόντων από την πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα, όμως, τα σωματεία υπερασπίζονταν τα συμφέροντα των εργαζομένων τους και σε ορισμένες περιπτώσεις

³¹ Vryonis 1962.

³² Matschke 2002, 117-118.

³³ Παπαδόπουλος-Κεραμής 1906, 140. Matschke 2002, 117-118.

³⁴ Pitarakis 1998, 141-186. Pitarakis 2006, 171.

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Ostrogorsky 1979, 129-130.

έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε πολιτικά γεγονότα³⁷. Το *Επαρχικόν βιβλίον* που εκδόθηκε στις αρχές του 10ου αιώνα από τον αυτοκράτορα Λέοντα Σ', αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή πληροφόρησής μας για την οργάνωση των συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη, η λειτουργία των οποίων ρυθμιζόταν από το κράτος³⁸. Στο *Επαρχικόν βιβλίον*, ορισμένες διατάξεις του οποίου ρύθμιζαν και τις σχέσεις μεταξύ των μελών των συντεχνιών, μνημονεύονται κατασκευαστές συγκεκριμένων προϊόντων οι οποίοι ήταν ταυτόχρονα και οι πωλητές τους³⁹. Μια παρόμοια υπόθεση για την ύπαρξη σωματίου μπορούμε να κάνουμε και για τους χαλκουργούς.

Στο *Επαρχικόν βιβλίον* καθορίζονται αυστηρά από το κράτος τα προϊόντα που επιτρεπόταν να εμπορεύεται κάθε εργαστήριο ή κατάστημα και προσδιορίζεται ακριβώς ο τόπος των αγοραπωλησιών, η θέση των εργαστηρίων στην Κωνσταντινούπολη και η απόσταση μεταξύ τους⁴⁰. Η αποθήκευση των αγαθών απαγορευόταν, η αγορά και η κατανομή των πρώτων υλών ελεγχόταν και ήταν απαραίτητη η χρήση μέτρων και σταθμών που έφεραν τη σφραγίδα του επάρχου της πόλης⁴¹. Επίσης, αναφέρονται και οι ποινές των παραβατών των διατάξεων, που επιβάλλονταν από τον Έπαρχο και τους υπαλλήλους του⁴². Έτσι, οι κανόνες που επέβαλλε το *Επαρχικόν βιβλίον* στις συντεχνίες περιόριζε σημαντικά την ανάπτυξη μεγάλων μονάδων παραγωγής που ανήκαν στην αριστοκρατία, καθώς κάθε τέχνη περιοριζόταν από την εξειδίκευσή της και τις κρατικές απαγορεύσεις⁴³. Για παράδειγμα, στους χρυσοχόους καθοριζόταν επακριβώς η ποσότητα του πολύτιμου μετάλλου που τους επιτρεπόταν να κατέχουν προς κατεργασία και τους απαγορευόταν να αγοράσουν χαλκό⁴⁴. Αντίστοιχα, οι χαλκουργοί που δεν αναφέρονται στις διατάξεις του βιβλίου, φαίνεται ότι περιορίζονταν στην παραγωγή χάλκινων κοσμημάτων και αντικειμένων⁴⁵.

Κατά τη διάρκεια της δυναστείας των Μακεδόνων (867-1057) παρατηρείται μια επέκταση της αστικής οικονομίας, καθώς έμποροι και βιοτέχνες διείσδυσαν στην τάξη των συγκλητικών, οι οποίοι προσπαθώντας να κερδίσουν περισσότερα προνόμια ασκούσαν πραγματική πίεση στην πολιτική ζωή του κράτους⁴⁶. Πράγματι, κατά τις

³⁷ Dagron 2002, 405-406.

³⁸ Νεράντζη-Βαρμάζη 1997, 352-363. Mundell-Mango 2000, 198-205. Για πρόσφατη έκδοση του κειμένου, βλ. *Επαρχικόν βιβλίον*.

³⁹ Νεράντζη-Βαρμάζη 1997, 354. Dagron 2002, 407.

⁴⁰ Νεράντζη-Βαρμάζη 1997, 355.

⁴¹ Στο ίδιο.

⁴² Στο ίδιο, 356.

⁴³ Pitarakis 2006, 146.

⁴⁴ Sandin 1992, 49. Pitarakis 2006, 146.

⁴⁵ Στο ίδιο.

⁴⁶ Dagron 2002, 415. Pitarakis 2006, 146.

αρχές του 11ου αιώνα η ζήτηση αντικειμένων μεταλλοτεχνίας αυξήθηκε, γεγονός που μάλλον οφείλεται στην εγκατάσταση πλούσιων οικογενειών στην πρωτεύουσα, στην ίδρυση μοναστηριών προς τα οποία γίνονταν συνεχώς δωρεές χρηστικών αντικειμένων και έργων τέχνης και στις μεγάλες παραγγελίες του κράτους κατά την περίοδο εκστρατειών⁴⁷.

Δυστυχώς, οι περισσότερες πληροφορίες για τις συντεχνίες αφορούν στην Κωνσταντινούπολη και οι γνώσεις μας για την οργάνωση των επαγγελματιών σε άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας είναι ελάχιστες⁴⁸. Εξαιτίας των περιορισμένων πληροφοριών που διαθέτουμε, η οργάνωση των συντεχνιών ενδεχομένως περιοριζόταν μόνο στην πρωτεύουσα και αφορούσε αποκλειστικά τους τομείς που είχαν ζωτική σημασία για την οικονομία του κράτους. Οι γνώσεις μας για τη δράση συντεχνιών στις επαρχίες εμπλουτίζονται κυρίως από ανασκαφικά δεδομένα και ιδιαίτερα από την εύρεση μολυβδόβουλων σε πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη και η Νίκαια⁴⁹.

Τα εργαστήρια και τα καταστήματα των χαλκουργών και των άλλων τεχνιτών του μετάλλου φαίνεται ότι δεν αποτελούσαν εξαιρέσεις, καθώς ήταν συγκεντρωμένα σε καθορισμένα σημεία των πόλεων. Στην Κωνσταντινούπολη, ήδη από τον 5ο αιώνα μαρτυρείται ότι βρίσκονταν στη συνοικία των Χαλκοπρατείων, κοντά στον ομώνυμο ναό της Θεοτόκου, που διατηρήθηκε και κατά τη μεσαιωνική εποχή⁵⁰ (εικ. 12). Επίσης, στη Θεσσαλονίκη, στα Θαύματα του αγίου Δημητρίου αναφέρεται η «χαλκευτική στοά» στα δυτικά της μεγάλης αγοράς της πόλης, δηλαδή στην περιοχή όπου ακόμα βρίσκεται η Παναγία Χαλκέων⁵¹.

Τέλος, εργαστήρια μεταλλοτεχνίας διαφόρων ειδικοτήτων λειτουργούσαν και στα μοναστήρια, όπου η εργασία προβαλλόταν ως μέσο μετάνοιας, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλιζόταν η αυτάρκεια της μοναστικής κοινότητας⁵². Τα προϊόντα μεγάλων μονών, όπως της μονής Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη και της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος, τον 9ο και τον 10ο αιώνα αντίστοιχα, φαίνεται ότι προωθούνταν και στις αγορές των κοντινών πόλεων. Στα μοναστήρια φαίνεται ότι λειτουργούσαν εργαστήρια σιδεράδων, κατασκευαστών χάλκινων αγγείων, κλειδοποιών, αλλά και χρυσοχόων⁵³.

⁴⁷ Pitarakis 2006, 145.

⁴⁸ Maniates 2001, 339-369.

⁴⁹ Dagron 2002, 417.

⁵⁰ Mundell-Mango 2000, 198, 202.

⁵¹ Μπακιρτζής 1997, 30. Pitarakis 2006, 169.

⁵² Dagron 2002, 428.

⁵³ Pitarakis 2006, 175-176.

Οι παραπάνω πληροφορίες, που αφενός προκύπτουν από την ύπαρξη και τη λειτουργία των μεταλλείων που έχουν εντοπιστεί στη Μικρά Ασία και που αφετέρου είναι δυνατόν να υποτεθούν για την οργάνωση της συντεχνίας των χαλκουργών στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας – αν όχι και σε άλλες πόλεις, εφόσον μπορεί να αποκατασταθεί μια τέτοια οργάνωση στη βάση των πληροφοριών που μας παρέχει το *Επαρχικόν βιβλίον* –, μπορούν να προσφέρουν μια ιδέα για την προέλευση και το πλαίσιο παραγωγής εκκλησιαστικών αντικειμένων, όπως είναι οι βάσεις των λιτανευτικών σταυρών που μας απασχολούν.

Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζεται το σχήμα και η κατασκευαστική τεχνική των βάσεων της συλλογής του Christian Schmidt. Όσον αφορά στο σχήμα οι βάσεις χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: σε βάσεις που διαθέτουν σφαίρες στα δύο τρίτα του ύψους τους, σε βάσεις με θόλους κιβωρίων και σε βάσεις που αντιγράφουν την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάται ο διάκοσμός των βάσεων, που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ιδιαίτερος. Πράγματι, εκτός από ορισμένα χαρακτηριστικά διακοσμητικά μοτίβα, μερικές βάσεις έχουν στολιστεί με εγχάρακτες μορφές αγίων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την πιθανή λειτουργική χρήση των υπό εξέταση βάσεων.

A. ΣΧΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΙΚΗ

Με τη μεταβίβασή τους από γενιά σε γενιά, οι τεχνικές της μεταλλουργίας πέρασαν στους βυζαντινούς τεχνίτες, οι οποίοι τις διατήρησαν και τις βελτίωσαν⁵⁴. Οι χαλκουργοί έδιναν το επιθυμητό σχήμα στο μέταλλο με τη μέθοδο της χύτευσης σε καλούπια ή κατασκεύαζαν φύλλα μετάλλου που αποκτούσαν το επιθυμητό πάχος και σχήμα με σφυρηλάτηση⁵⁵. Χειρόγραφα ήδη από την ελληνιστική περίοδο δίνουν συνταγές μίξης των μετάλλων ώστε να επιτευχθεί το κατάλληλο κράμα με το χαμηλότερο δυνατό κόστος (*δίπλωσις*) και με χρώμα που να μιμείται πολύτιμα μέταλλα και λίθους (*βαφή*)⁵⁶. Στα ίδια κείμενα παρέχονται οδηγίες για τον έλεγχο καθαρότητας των μετάλλων και μέθοδοι για την επιχρύσωση και την επαργύρωση μεταλλικών αντικειμένων και βιβλίων⁵⁷.

Οι βάσεις λιτανευτικών σταυρών από κράμα χαλκού αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα στη μικροτεχνία των μέσων βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για θρησκευτικά αντικείμενα με τρισδιάστατη μορφή, απόδοση που συναντάμε σπάνια στη βυζαντινή τέχνη⁵⁸. Οι βάσεις της συλλογής του Christian Schmidt μπορούν να διακριθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες: κάποιες διαθέτουν τη μορφή σφαίρας, άλλες διαθέτουν καμπύλες επιφάνειες ώστε στη μορφή τους να θυμίζουν κιβώρια και τέλος, ορισμένες βάσεις μιμούνται τη μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

I. Βάσεις σταυρών με σφαίρα

Τέσσερις βάσεις της συλλογής Schmidt διαθέτουν στα δύο τρίτα του ύψους τους μια μεγάλη σφαίρα (**Πίνακες 1-4**). Ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή τους και στο τέλος γίνεται ο σχολιασμός τους.

⁵⁴ Papathanassiou 2002, 121-127.

⁵⁵ Treister 2001, xi-xiii. Pitarakis 2006, 41-48.

⁵⁶ Papathanassiou 2002, 125-127.

⁵⁷ Στο ίδιο.

⁵⁸ Čurčić 2009, 33.

1. Βάση λιτανευτικού σταυρού με σφαίρα

Διαστάσεις: συν. ύψος 27 εκ., ύψ. στελέχους 14 εκ., διάμ. στελέχους 5 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 3004

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Η βάση αποτελείται από τέσσερα τμήματα (**Πίνακας 1**). Στην κορυφή φέρει ορθογώνια θήκη (ύψ. 5,5 εκ., μήκ. 3,5 εκ.) για τη στερέωση του λιτανευτικού σταυρού. Η θήκη είναι κατάστικτη από μικρούς εμπίεστους κύκλους. Στο άνω τμήμα περιβάλλεται από ταινία (ύψ. 0,5 εκ.) που προβάλλει έντονα από το υπόλοιπο σώμα προς τα έξω, σαν γείσο. Καθεμιά από τις τέσσερις πλευρές της θήκης κοσμείται με άνοιγμα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Στο κατώτερο τμήμα μία πλατιά ταινία (ύψ. 1 εκ.), κοσμημένη με εμπίεστους κύκλους και γραμμές που στέφονται από τόξα, προσκολλάται στη σφαίρα που αποτελεί το κεντρικό τμήμα της βάσης.

Η σφαίρα (διαμ. 10,5 εκ.) αποτελείται από δύο ξεχωριστά τμήματα. Το σημείο όπου τα δύο ημισφαίρια εφάπτονται καλύπτεται από ταινία (ύψ. 1 εκ.) που κοσμείται ολόκληρη από εμπίεστους κύκλους και γραμμές που ακολουθούν το σχήμα της. Στο κατώτερο τμήμα της σφαίρας, μια ταινία (ύψ. 1 εκ.), κοσμημένη με εμπίεστα ημικύκλια, κάθετες γραμμές και κύκλους, υποδέχεται το στέλεχος της βάσης.

Το στέλεχος της βάσης είναι αρκετά ψηλό (ύψ. 14 εκ., διάμ. 5 εκ.) και κοσμείται με τέσσερα ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Κάτω από αυτά φέρει τέσσερις σειρές από διάτρητα τρίγωνα με τις κορυφές εναλλάξ, προς τα επάνω και προς τα κάτω. Το στέλεχος καταλήγει σε πεπλατυσμένο δακτύλιο που υποδεχόταν το ξύλινο κοντάρι.

2. Βάση λιτανευτικού σταυρού με σφαίρα

Διαστάσεις: συν. ύψ. 21 εκ., ύψ. στελέχους 10 εκ., διάμ. στελέχους 3,2 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2926

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Είναι σχεδόν πανομοιότυπη με την προηγούμενη (**Πίνακας 2**). Η βάση αποτελείται και αυτή από τέσσερα τμήματα. Επάνω διαμορφώνεται ορθογώνια θήκη για τη στερέωση λιτανευτικού σταυρού (ύψ. 4 εκ., μήκ. 1,5 εκ., στη μία της πλευρά έχει σπάσει στην άκρη της). Όπως και στην προηγούμενη βάση, η θήκη φέρει δύο ταινίες άνω και κάτω (ύψ. 0,5 εκ.): η άνω είναι κοσμημένη με εμπίεστους κύκλους και η

κάτω με ημικύκλια. Στο σώμα κοσμείται με δύο σειρές εμπιέστους κύκλους διατεταγμένους χιαστί.

Το κεντρικό τμήμα καταλαμβάνει η κοσμημένη με εμπιέστους κύκλους σφαίρα (διαμ. 8,7 εκ.), που περιβάλλεται κατά τον ισημερινό της από ταινία, αποτελούμενη μάλλον από δύο συγκολλημένα μεταξύ τους τμήματα.

Το στέλεχος της βάσης (ύψ. 10 εκ.) περιβάλλεται από ταινία (ύψ. 0,5 εκ.) κοσμημένη στο άνω τμήμα με εμπιέστα ημικύκλια. Χαμηλότερα, το στέλεχος διακοσμείται με τέσσερα ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας και στη συνέχεια με τέσσερις σειρές εναλλασσόμενων τριγώνων. Εμπιέστοι κύκλοι κοσμούν ολόκληρη τη διαθέσιμη επιφάνεια. Στο κατώτερο τμήμα το στέλεχος απολήγει σε πεπλατυσμένο δακτύλιο.

3. Βάση λιτανευτικού σταυρού με σφαίρα

Διαστάσεις: συνολικό ύψ. 14,5 εκ., ύψ. στελέχους 8,5 εκ., διάμ. στελέχους 4,2 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2927

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Η βάση αποτελείται από σφαίρα, στην κορυφή της οποίας υπάρχει δακτύλιος για την τοποθέτηση του σταυρού (**Πίνακας 3**). Η σφαίρα έχει συγκολληθεί από δύο τμήματα που φέρουν κοινή διακόσμηση: τέσσερα άνω και τέσσερα κάτω διάτρητα μετάλλια με σταυρούς τύπου Μάλτας, οι οποίοι διαθέτουν σταγονόσχημες αποφύσεις στις άκρες των κεραίων. Μεταξύ των μεταλλίων διανοίγονται τοξοειδείς οπές.

Το στέλεχος της βάσης είναι ακόσμητο. Στην άνω άκρη του φέρει διπλό δακτύλιο, ενώ κάτω μονό. Στο σώμα του στελέχους παρατηρούνται μικρές άμορφες διατρήσεις, που ίσως πρόκειται για τυχαία σπασίματα.

4. Βάση λιτανευτικού σταυρού με σφαίρα

Διαστάσεις: συν. ύψ. 19,5 εκ., ύψ. στελέχους 10 εκ., διάμ. στελέχους 3,5 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2928

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Η βάση στην κορυφή φέρει ορθογώνια θήκη (ύψ. 4 εκ., μήκ. 3 εκ.), της οποίας οι πλευρές ελαττώνονται προς τα κάτω (**Πίνακας 4**). Δύο ταινίες που διακοσμούνται με

μικρές γραμμές τοποθετούνται στις παρυφές, άνω και κάτω. Στην άνω ταινία διαμορφώνεται πλατύ χείλος που διακόπτεται στη μέση από μια σχεδόν ορθογώνια οπή για την στερέωση του σταυρού. Η θήκη στις μακρές πλευρές φέρει δύο ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας, ενώ στις στενές ένα ίδιο άνοιγμα. Μικρές εγχάρακτες γραμμές κοσμούν τις διαθέσιμες εξωτερικές επιφάνειες.

Μια σφαίρα (διαμ. 5,7 εκ.) καταλαμβάνει το κέντρο της βάσης και κοσμείται με τέσσερις συνολικά κυκλικές οπές, στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Άνω και κάτω δύο τρίγωνα πλαισιώνουν τις οπές. Οι κύκλοι αντιστοιχούν στο μέσο κάθε πλευράς της θήκης που υψώνεται πάνω από τη σφαίρα. Όλα τα ανοίγματα της σφαίρας περιθέονται από μικρές γραμμές. Η συγκεκριμένη σφαίρα είναι μονοκόμματη και η επιφάνειά της, ως επί το πλείστον, είναι λεία.

Η σφαίρα στηρίζεται σε ψηλό κυλινδρικό στέλεχος (ύψ. 10 εκ., διάμ. 3,5 εκ.) που οριοθετείται άνω και κάτω από δύο λεπτούς δακτυλίους (ο κάτω διαθέτει ένα μικρό σπάσιμο). Στο μέσον σχεδόν του ύψους της κοσμείται με τρεις κυκλικές οπές. Χαμηλά, πάνω από το δακτύλιο της κάτω παρυφής, δύο σειρές από έξι διάτρητα τρίγωνα διευθετημένα κατά κορυφήν περιτρέχουν την επιφάνεια του στελέχους. Τα ανοίγματα του στελέχους περιθέονται από εμπίστες στιγμές.

Ήδη σε νομίσματα των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων η θεά Νίκη, σύμβολο αρετής και ανδρείας, εικονίζεται να πατά σε σφαίρα και να στεφανώνει τον αυτοκράτορα⁵⁹ (εικ. 13). Άλλωστε η σφαίρα, όταν συνδέεται με τη μορφή του αυτοκράτορα δηλώνει την κυριαρχία του στην οικουμένη⁶⁰. Από την ανακήρυξη του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους επί Θεοδοσίου Α' και εξής η Νίκη εικονίζεται στα νομίσματα να κρατά πλέον μεγάλο διάλιθο σταυρό, προκειμένου να συνδεθεί με το νέο δόγμα⁶¹. Ενώ κατά το παρελθόν υπήρχαν συνθέσεις όπου η Νίκη παριστανόταν να πατά πάνω σε σφαίρα, συχνά η μορφή της από τις αρχές του 5ου αιώνα αντικαθίσταται από σφαίρα που φέρει μεγάλο, συχνά διακοσμημένο, σταυρό (globus cruciger)⁶², σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας και ταυτόχρονα της νίκης του Χριστιανισμού⁶³ (εικ. 14). Είναι γνωστό, τέλος, ότι από τα χρόνια του Κωνσταντίνου μέχρι και την μεσοβυζαντινή περίοδο, η σφαίρα αποβαίνει τυπικό διάσημο του βυζαντινού αυτοκράτορα, σύμβολο της απόλυτης εξουσίας του⁶⁴. Επομένως, η χρήση της σφαίρας για τη διακόσμηση της

⁵⁹ Grierson, Mays 1992, σ. 81-82.

⁶⁰ Alföldi 1935, 117-120 και, γενικότερα, Schramm 1958.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 82.

⁶² Hendy 1999, σ. 168.

⁶³ Grierson, Mays 1992, σ. 81-82.

⁶⁴ Γκιολες 2001, 74.

βάσης ενός λιτανευτικού σταυρού θα πρέπει να βασίζεται στο συμβολισμό τόσο της νίκης όσο και της εξουσίας.

Σφαίρες που φέρουν στην κορυφή σταυρούς απαντούν κατά την Ύστερη Αρχαιότητα στα λεγόμενα «αφιερωματικά χέρια (*Votivhände*) με σταυροφόρες σφαίρες», μεταλλικά αντικείμενα που εικονίζουν σε ολόγλυφο ένα δεξί χέρι, τα δύο ή τα τρία πρώτα δάκτυλα του οποίου κρατούν μια μικρή σφαίρα, που φέρει στην κορυφή σταυρό μεγαλύτερων διαστάσεων από τη διάμετρο της σφαίρας⁶⁵. Τα αντικείμενα αυτά, που ενίοτε φέρουν και ιδιαίτερες βάσεις, έχουν ερμηνευτεί ως σταυροί που θα μπορούσαν να ήταν τοποθετημένοι πάνω σε αγίες τράπεζες⁶⁶. Η πιο συγγενική από τις ήδη γνωστές βάσεις λιτανευτικών σταυρών με τις παραπάνω τέσσερις βάσεις της συλλογής Schmidt είναι η βάση του Μουσείου Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton, που έχει χρονολογηθεί στον 11ο ή το 12ο αιώνα⁶⁷. Ωστόσο, η σφαίρα εκεί είναι πολύ μικρής διαμέτρου και με διάτρητη τεχνική έχει κοσμηθεί στο τμήμα άνω του ισημερινού με τέσσερις σταυρούς και στο τμήμα κάτω του ισημερινού με ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπα.

Πάντως, δεν φαίνεται ότι ήταν άγνωστες βάσεις σταυρών με σφαίρες στην Κωνσταντινούπολη, όπως διασώζει μικρογραφία του χειρογράφου του Σκυλίτζη στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μαδρίτης⁶⁸, στην οποία εικονίζεται η λιτανεία του 1036-1037, η οποία πραγματοποιήθηκε εξαιτίας της μεγάλης ξηρασίας (εικ. 15)· της λιτανείας ηγούνται οι δύο αδελφοί του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ', ο Κωνσταντίνος και ο Γεώργιος, όπως αναγράφουν οι λεζάντες πάνω από τα πρόσωπα. Επομένως, τουλάχιστον στην περίπτωση αυτή, οι βάσεις των σταυρών θα πρέπει να ήταν ανάλογες με την θέση και τα αξιώματα των δύο αυτών προσώπων.

⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά *Rom und Byzanz*, 78 αρ. 68-69 (G. Zahlhaar). *Das Licht aus dem Osten*, 156-160 αρ. 1.55-1.57 (A. Effenberger). *Die Welt von Byzanz*, 143 αρ. 184 (J. Witt).

⁶⁶ Για τις ερμηνείες που έχουν προταθεί για τα συγκεκριμένα αντικείμενα, βλ. Kötzsche 1986, 465-467.

⁶⁷ Βλ. παραπάνω σημ. 16 και *Byzantium at Princeton*, 82 αρ. 66 (K. Sandin).

⁶⁸ Cotsonis 1994, 21-22, εικ. 8. Lidov 2012, 80-81.

II. Βάσεις σταυρών με κιβώριο

Στη συλλογή Schmidt συγκαταλέγονται δύο βάσεις που διαθέτουν κιβώριο με θόλο (Πίνακες 5-6). Ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή τους και ο σχολιασμός του σχήματός τους.

5. Βάση λιτανευτικού σταυρού με θόλο κιβωρίου

Διαστάσεις: συν. ύψ. 22 εκ., ύψ. στελέχους 12,5 εκ., διάμ. στελέχους 4 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2462

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Η βάση αποτελείται από τρία τμήματα (Πίνακας 5). Στην κορυφή ένα ορθογώνιο στέλεχος (ύψ. 2 εκ.) χρησιμεύει για τη στήριξη του λιτανευτικού σταυρού. Στην άνω και την κάτω παρυφή περιθέεται από έξεργες ταινίες που ξεχωρίζουν έντονα από το υπόλοιπο σώμα. Χαμηλά, ακριβώς πάνω από την ταινία, κοσμεείται περιμετρικά με σειρά εμπίεστων κύκλων. Στο κατώτερο τμήμα, η ταινία καμπυλώνεται ώστε να προσκολληθεί γερά στον ημισφαιρικό θόλο που ακολουθεί.

Οι διάτρητες οπές, δίκην φεγγιτών, είναι άνω ημικυκλικές και κάτω φέρουν γωνιώδη απόληξη στο μέσον της κάτω πλευράς (οι τρεις σώζονται μερικώς). Οι απολήξεις των τόξων του θόλου στηρίζονταν αρχικά σε ισάριθμα αιχμηρά στελέχη που εκφύονται από το κάτω κυλινδρικό τμήμα της βάσης (μόνον τρία σώζονται σε καλή κατάσταση, ένα λείπει εντελώς και δύο σώζονται σπασμένα). Στις άκρες τους τα στελέχη αυτά φέρουν σφαιρίδια και κρίκους ανάρτησης κρεμαστών διακοσμητικών, ίσως μικρών κουδουνιών. Η κορυφή του θόλου, οι φεγγίτες και η ζώνη κάτω από τα οκτώ εκφύομενα στελέχη κοσμούνται περιμετρικά από εμπίεστους κύκλους σε σειρά.

Το στέλεχος για τη στερέωση της βάσης σε κοντάρι είναι δωδεκαγωνικό (ύψ. 12,5 εκ.) και στις παρυφές διαμορφώνονται δακτύλιοι. Το στέλεχος κοσμεείται με τέσσερα επιμήκη ορθογώνια παράθυρα (5×1 εκ.) που το καθένα πλασιώνεται πάνω και κάτω από μικρούς στρογγυλούς φεγγίτες. Όλα τα ανοίγματα του στελέχους φέρουν εσωτερικά μικρούς υαλοπίνακες.

6. Βάση λιτανευτικού σταυρού με θόλο κιβωρίου

Διαστάσεις: συν. ύψ. 27,5 εκ., ύψ. στελέχους 6 εκ., διάμ. στελέχους 3,65 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 3005

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Στην κορυφή της βάσης βρίσκεται ορθογώνιο στέλεχος (ύψ. 2,5, πλάτ. 2 εκ.) όπου στερεωνόταν ο λιτανευτικός σταυρός (**Πίνακας 6**). Δύο ταινίες (ύψ. 0,5 εκ.) που φέρουν σειρές εμπίεστων μικρών κύκλων τοποθετούνται στην άνω και την κάτω παρυφή του στελέχους. Το στέλεχος έχει προσκολληθεί σε ορθογώνια βάση με εμπίεστους κύκλους και ημικύκλια.

Ο μικρός θόλος στηρίζεται σε οκτώ διακοσμημένους με εμπίεστους κύκλους κίονες, που φέρουν τέσσερα τόξα στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Στην παρυφή περιθέεται από ταινία, διακοσμημένη επίσης με σειρά μικρών εμπίεστων κύκλων. Το κυκλικό τρουλωτό κτίριο (συν. ύψ. 5 εκ.) πατά σε τετράγωνο που αποτελείται από δύο βαθμιδωτές ταινίες, οι οποίες φέρουν εμπίεστη διακόσμηση με ημικύκλια και κύκλους.

Κάτω από το ναϊσκο διαμορφώνεται ορθογώνιο διαμέρισμα (ύψ. 7,5 εκ., πλάτ. 5 εκ.). Οι συμπαγείς τοίχοι στην κάθε πλευρά του διατρύπονται ψηλά από δύο μικρούς τοξοειδείς φεγγίτες και χαμηλότερα από τρία τόξα που φέρονται από τέσσερις κίονες. Σε όλες τις διαθέσιμες επιφάνειες των πλευρών και των κίωνων του διαχώρου επαναλαμβάνεται το θέμα των μικρών εμπίεστων κύκλων.

Σε κατώτερο επίπεδο διαμορφώνεται ακόμα ένα ορθογώνιο διαμέρισμα σχεδόν ίδιων διαστάσεων με το προηγούμενο. Στις άκρες κάθε πλευράς, δύο κίονες με διαμορφωμένο κιονόκρανο και βάση φέρουν τόξο, εκατέρωθεν του οποίου διανοίγονται δύο διάτρητοι αντωποί φεγγίτες σχήματος Γ (ο ένας δεν είναι διαμορφωμένος). Σχεδόν όλες οι διαθέσιμες επιφάνειες έχουν δεχθεί εμπίεστη διακόσμηση με κύκλους.

Στο πάτωμα του τελευταίου χώρου υπάρχει κυκλική οπή που δεχόταν κοντάρι για τη στήριξη της βάσης. Στην οπή αυτή προσκολλάται το στόμιο του ελαφρώς πολυγωνικού στελέχους που απολήγει κάτω σε δύο δακτυλίους. Παρατηρούνται ίχνη στικτού εμπίεστου διακόσμου.

Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή η αγία τράπεζα καλυπτόταν συνήθως με μαρμάρينو, ξύλινο ή μεταλλικό κιβώριο αποτελούμενο από τέσσερις κίονες, οι οποίοι με τη

βοήθεια επιστυλίων ή τόξων συγκρατούσαν θολωτή ή πυραμιδοειδή στέγη⁶⁹. Το κιβώριο ως σύμβολο του ουρανού κλεινόταν με βήλα («τετράβηλον») στις ιερότερες στιγμές του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας, ώστε να εξυψωθεί ο χώρος της θυσίας⁷⁰. Η κατασκευή κιβωρίων συνεχίστηκε και στις επόμενες περιόδους, αλλά σε μικρότερη κλίμακα⁷¹.

Κιβώρια όμως δεν ήταν τοποθετημένα αποκλειστικά πάνω από αγίες τράπεζες, καθώς ο ιδιαίτερος συμβολισμός τους δικαιολογεί την παρουσία τους πάνω από τάφους σημαντικών ή ιερών προσώπων και πάνω από ιδιαίτερα τιμώμενα σημεία, εντός ή εκτός των ναών. Το παράδειγμα του κιβωρίου του αγίου Δημητρίου μέσα στη βασιλική του στην Θεσσαλονίκη, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό⁷², καθώς αποτέλεσε το πρότυπο για τη φιλοτέχνηση ενός πολύ σημαντικού έργου μικροτεχνίας: η αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη του αγίου Δημητρίου που φυλάσσεται στο Κρατικό Μουσείο του Κρεμλίνου της Μόσχας έχει τη μορφή οκτάπλευρου κιβωρίου με κωνική στέγη που μιμείται το αρχικό εξάπλευρο κιβώριο του αγίου, που ήταν μεν κατασκευασμένο από ξύλινο σκελετό, αλλά ήταν καλυμμένο με αργυρεπίχρυσες πλάκες (εικ. 16)⁷³. Είναι χαρακτηριστική η αρχή της επιγραφής που έχει σκαλιστεί στο συγκεκριμένο έργο: «† Σαφής πέφυκα τοῦ κιβωρίου τύπος τοῦ | λογχονόκτου | μάρτυρος Δη[μη]τρίου (...)».

Εκείνο το «κιβώριο» που από τον 4ο αιώνα αποτέλεσε το συχνότερο σύμβολο της Χριστιανοσύνης δεν ήταν άλλο από τη Ροτόντα της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ, η οποία περιείχε τον Πανάγιο Τάφο του Κυρίου, γεγονός που αργότερα επηρέασε και την τέχνη χριστιανικής Ευρώπης κατά το μεσαίωνα⁷⁴ (εικ. 17). Δεν θα ήταν άτοπο να σκεφτούμε ότι ακόμη και η τοποθέτηση του μεγάλου σταυρού πάνω στην κορυφή του λόφου του Γολγοθά και του στεγάστρου που τον κάλυπτε⁷⁵, θα μπορούσε να είχε αποτελέσει ενός είδους πρότυπο για την οργάνωση του σχήματος μιας βάσης λιτανευτικού σταυρού, όπως αυτές της συλλογής Schmidt· άλλωστε, τόσο το κιβώριο

⁶⁹ Ορλάνδος 1952-1954, 473-480. Γούναρης 2000, 96. Για το πιο ονομαστό και σε μεγάλο τμήμα σωζόμενο παλαιοχριστιανικό κιβώριο είναι αυτό της Καταπολιανής στην Πάρο. Βλ. Μητσάνη 1996-1997.

⁷⁰ Ορλάνδος 1952-1954, 475. Γούναρης 2000, 96.

⁷¹ Ορλάνδος 1952-1954, 479-480. Γούναρης 2000, 96. Για το πιο γνωστό μεσοβυζαντινό κιβώριο που σώζεται σχεδόν ακέραιο, αυτό της βασιλικής της Καλαμπάκας, βλ. πρόσφατα Vanderheyde 2005.

⁷² Για το κιβώριο, βλ. Θεοτοκά 1941-1952. Pallas 1979. Μέντζος 1994.

⁷³ Grabar 1950, 18-28. Μέντζος 1994, 129-134. *The Glory of Byzantium*, 77-78 αρ. 36 (I. Kalavrezou). Bakirtzis 2002, 175-192.

⁷⁴ Rosenthal 1958, 4. Για τη Ροτόντα του Παναγίου Τάφου, βλ. Corbo, 68-75, για την Κωνσταντινεία περίοδο, και Ousterhout 1989, για την μετασκευή του 11ου αι. Για τον τάφο του Κυρίου, βλ. κυρίως Wilkinson 1972. Για την ιστορία του Παναγίου Τάφου στα μεσαιωνικά χρόνια, βλ. Salvarani 2008 και 2012.

⁷⁵ Το στέγαστρο (ή κιβώριο) ήταν επίχρυσο, αλλά αγνοούμε αν ήταν κυκλικό ή πολυγωνικό. Βλ. σχετικά Maraval 1985, 256-257 και σημ. 36.

όσο και ο σταυρός, αποτελούν σύμβολα νίκης και κυριαρχίας του Χριστιανισμού στην οικουμένη.

III. Βάσεις σταυρών με ομοίωμα εκκλησίας

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τρεις βάσεις σταυρών της συλλογής Schmidt, που αντιγράφουν έναν συγκεκριμένο τύπο εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, αυτόν του ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή τους και ο σχολιασμός της μορφής τους.

7. Βάση λιτανευτικού σταυρού με ομοίωμα εκκλησίας στον τύπο του ελεύθερου σταυρού

Διαστάσεις: ύψ. 21εκ., μήκ. 7,2 εκ., πλάτ. 5,1εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2476

Βιβλιογραφία: *Wege nach Byzanz*, αρ. III.5.10 (Chr Schmidt)

Στη βάση διαμορφώνεται μικρός ναός σε σχήμα ελεύθερου σταυρού (Πίνακας 7). Στις τρεις πλευρές κάθε κεραίας ανοίγονται παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Στην πρόσοψη των κεραιών (ύψ. κάθε κεραίας 5,5 εκ., μήκ. 2 εκ.) τα ανοίγματα είναι μεγαλύτερα και στέφονται με καμπύλα αετώματα που προεξέχουν από τις καμαροσκέπαστες στέγες. Μπροστά από μία κεραία προεξέχει η υποτυπώδης ανίδα του ιερού βήματος (μήκ. 1 εκ) που σκεπάζεται με μία επίπεδη ημικυκλική στέγη και διακοσμείται με παράθυρο, επίσης σε σχήμα κλειδαρότρυπας.

Στο κέντρο πάνω από τις στέγες των σκελών του σταυρού του ναΐσκου υψώνεται ψηλό κυλινδρικό τύμπανο τρούλου (ύψ. 6 εκ.) διακοσμημένο με τέσσερα ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας που εκτείνονται σχεδόν σε όλο το ύψος του. Ο κύλινδρος σκεπάζεται με δίσκο που φέρει οπές από τις οποίες κρέμονταν ίσως αλυσίδες ή άλλα εξαρτήματα. Στο δίσκο στερεώνεται μία ορθογώνια θήκη (ύψ. 1,5εκ.) που πλαισιώνεται από δύο ταινίες που εξέχουν από το υπόλοιπο σώμα.

Ο ναΐσκος πατά σε τετράγωνο χώρο (ύψ. 3,5 εκ, μήκ. 5 εκ.), του οποίου η κάθε πλευρά διαμορφώνεται από μία τοξοστοιχία αποτελούμενη από τέσσερα πεταλόσχημα τόξα.

Χαμηλότερα δημιουργείται ακόμα ένα τετράγωνο δωμάτιο (ύψ. 4,5εκ.) που η κάθε πλευρά του κοσμείται με πεταλόσχημη καμάρα. Οι τοίχοι του χώρου αυτού,

όπως και τα στοιχεία σχεδόν όλης της βάσης δεν είναι συμπαγή. Στο πάτωμα του χώρου υπάρχει κυκλική οπή που δεχόταν το κοντάρι για τη συγκράτηση της βάσης.

8. Βάση λιτανευτικού σταυρού με ομοίωμα εκκλησίας στον τύπο του ελεύθερου σταυρού

Διαστάσεις: ύψ. 24 εκ., μήκ. 5 εκ., πλάτ. 6 εκ.

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 7016

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτη

Η βάση παρουσιάζει ομοιότητες με την προηγούμενη (αρ. 7). Κεντρικό στοιχείο κι εδώ αποτελεί ένας μικρός ναός στο σχήμα του ελεύθερου σταυρού με καμαροσκέπαστες κεραίες (ύψ. 6 εκ.), διακοσμημένες στις τρεις πλευρές με στενά παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας (Πίνακας 8). Στην κεντρική πλευρά κάθε κεραίας τα ανοίγματα περιβάλλονται από εγχάρακτη διακόσμηση με μικρές γραμμές. Η καμπύλη επίστεψη κάθε κεραίας προεξέχει από την καμαροσκεπή στέγη. Στην επιφάνεια της μιας κεραίας έχει προστεθεί μικρή αψίδα ιερού (μήκ. 0,5 εκ.) διακοσμημένη με άνοιγμα σχήματος κλειδαρότρυπας που περιβάλλεται από μικρούς εμπίεστους στικτούς κύκλους. Το βήμα σκεπάζεται με επίπεδη ημικυκλική στέγη πάνω από την οποία ανοίγεται μικρός κυκλικός φεγγίτης.

Πάνω από τις καμάρες του ναΐσκου υψώνεται οκταγωνικό τύμπανο τρούλου (ύψ. 5 εκ.) διακοσμημένο με τέσσερα στενά ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Το τύμπανο σκεπάζεται με δίσκο, στον οποίο πατά ορθογώνια θήκη (ύψ. 2 εκ) όπου στερεωνόταν ο σταυρός. Η θήκη πλαισιώνεται από δύο ταινίες, διακοσμημένες με εμπίεστους κύκλους.

Ο ναΐσκος στηρίζεται σε τετράγωνο χώρο (μήκ. 5 εκ., ύψ. 4,5 εκ.) που σε κάθε πλευρά του έχουν ανοιχτεί τέσσερα παράθυρα σε σχήμα διπλής κλειδαρότρυπας.

Χαμηλότερα υπάρχει ακόμα ένας χώρος (ύψ. 5,5 εκ.) που είναι σχεδόν ίδιος, όσον αφορά στις διαστάσεις και στη διακόσμηση, με το δωμάτιο που υποβαστάζει. Τα δύο ανοίγματα του δεύτερου δωματίου της βάσης έχουν σπάσει.

Οι δύο ορθογώνιοι χώροι της βάσης πλαισιώνονται από ταινίες διακοσμημένες με κάθετες μικρές γραμμές και μικρούς κύκλους. Στον πυθμένα δεν σώζεται το στέλεχος για τη στερέωση της βάσης σε κοντάρι.

9. Βάση λιτανευτικού σταυρού με ομοίωμα εκκλησίας στον τύπο του ελεύθερου σταυρού

Διαστάσεις: ύψ. 12 εκ. μήκ. 5,7 εκ. πλάτ. 4,1 εκ

Προέλευση: Τουρκία

Μόναχο, ιδιωτική συλλογή Christian Schmidt, αρ. καταγραφής 2011

Βιβλιογραφία: *Die Welt von Byzanz*, αρ. 169 (Chr. Schmidt). *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. 43 (Sl. Ćurčić). *Architecture as Icon*, αρ. 44 (Sl. Ćurčić).

Η βάση διαθέτει στην κορυφή τέσσερις ημικυκλικές καμάρες που αποτελούν τα σκέλη του σταυρού του ναΐσκου (ύψ. 8 εκ., μήκ. 2εκ) (**Πίνακας 9**). Πάνω από το ύψος των κεραιών προβάλλει τετράγωνη βάση (μήκ. πλευράς 3 εκ.), στην οποία στηρίζεται το ψηλό κυλινδρικό τύμπανο του τρούλου (ύψ. 3 εκ.).

Στην ανατολική πλευρά προεξέχει με ρεαλιστικό τρόπο πολυγωνική κόγχη με πεταλόσχημο και κυκλικό άνοιγμα, ενώ στη δυτική πλευρά ένα ημικυκλικό τόξο στηριζόμενο σε δύο κίονες δηλώνει το προστώο του ναού, πάνω από το οποίο υπάρχει κυκλικός φεγγίτης.

Τόσο στη νότια όσο και στη βόρεια κεραία κάτω από ένα ραδινό άνοιγμα σε μορφή διπλού πετάλου, υπάρχει εγχάρακτη μορφή αγίου · η μορφή στη νότια πλευρά εικονίζεται σε στάση δέησης. Στη βόρεια πλευρά, η μορφή έχει υποστεί μικρή φθορά στο σώμα. Όλες οι πλευρές του ναΐσκου περιγράφονται από εγχάρακτες γραμμές.

Το τύμπανο του τρούλου που στέφεται με έναν πεπλατυσμένο δακτύλιο στολισμένο με μικρές γραμμές, είναι συμπαγές αλλά, όπως και οι υπόλοιπες επιφάνειες του ναού, κοσμεύεται με κάθετες σειρές από εμπίεστους στικτούς κύκλους. Το στέλεχος για την στήριξη της βάσης σε κοντάρι δεν έχει σωθεί.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ελεύθερου σταυρού προέρχεται από την αρχιτεκτονική των ρωμαϊκών μασωλείων και υιοθετήθηκε κυρίως στη Δύση για την κατασκευή παρεκκλησίων και μαρτυρίων⁷⁶. Από τον 5ο αιώνα ο ελεύθερος σταυρός διαδόθηκε στη Χερσόνα, την Μικρά Ασία και την Αρμενία, όπου η χρήση του συνεχίστηκε και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, ενώ η εφαρμογή της σε μνημεία της Κωνσταντινούπολης φαίνεται ότι σταμάτησε πολύ νωρίς⁷⁷. Στον Ελλαδικό χώρο οι σταυρόσχημοι ναοί πληθαίνουν στη μεσοβυζαντινή εποχή, κυρίως στα νησιά, την Πελοπόννησο και τη δυτική ηπειρωτική Ελλάδα⁷⁸. Ειδικά στην Καπαδοκία, εκτός από τις μονόχωρες

⁷⁶ Γκιολές 1992, 64, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁷⁷ Ramsay, Bell 1909 [2008], 340-343. Krautheimer 1991, 487-492. Γκιολές 1992, 64.

⁷⁸ Γκιολές 1992, 64.

εκκλησίες, οι σταυρόσχημες και μάλιστα εκείνες του τύπου του ελεύθερου σταυρού υπερτερούν ήδη από την εποχή της Ύστερης Αρχαιότητας⁷⁹, ενώ αντίθετα, στο υψίπεδο της Λυκαονίας συχνότερα απαντούν οι μονόχωροι ναοί και οι βασιλικές⁸⁰.

Θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί ότι οι βάσεις των λιτανευτικών σταυρών της συλλογής Schmidt, που μας απασχολούν, αντιγράφουν ένα υπαρκτό και συγκεκριμένο πρότυπο ναού του τύπου του ελεύθερου σταυρού; Καθώς δεν υπάρχει απτή απόδειξη που να συνδέει συγκεκριμένους ναούς με τα συγκεκριμένα έργα μεταλλοτεχνίας, ας στραφούμε στη μελέτη των ομοιοτήτων και των διαφορών με άλλες γνωστές βάσεις λιτανευτικών σταυρών του είδους, ώστε ενδεχομένως να συναγάγουμε ευλογότερα συμπεράσματα. Πράγματι, ιδιαίτερη ομοιότητα με τις βάσεις που μόλις εξετάσαμε, τόσο κατασκευαστικά όσο και μορφολογικά, παρουσιάζουν ορισμένες βάσεις που σήμερα βρίσκονται σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές της Βόρειας Αμερικής και της Γερμανίας.

Κατά πρώτο λόγο, πρόκειται για τη βάση της Συλλογής του Dumbarton Oaks⁸¹ που, κατά σπάνια περίπτωση, βρέθηκε μαζί με το σταυρό της (εικ. 1). Ο ναΐσκος της βάσης ακολουθεί τον τύπο του ελεύθερου σταυρού: οι κεραίες του σταυρού διαθέτουν κι αυτές τύμπανα με ψευδο-αετώματα που διατρυπώνται από ψηλά παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας και καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες. Στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού υψώνεται η ραδινή βάση του τυμπάνου του τρούλου, με όμοια παράθυρα εναλλάξ ψηλά και χαμηλά. Ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού έχουν τοποθετηθεί τέσσερα ολόγλυφα περιστέρια, που όσο γνωρίζουμε, αποτελούν μοναδικό παράδειγμα. Ο ναός στέκεται πάνω σε τετράγωνη βάση που φέρουν τέσσερις στρεπτοί κίονες οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με πεταλόσχημα τόξα. Ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας κοσμούν, επίσης, τις δύο ζώνες της κωνικής θήκης όπου τοποθετιόταν το κοντάρι για τη μεταφορά του σταυρού.

Επιπλέον, η βάση που σήμερα φυλάσσεται σε ιδιωτική συλλογή της Νέας Υόρκης⁸², που σώζεται επίσης με τον λιτανευτικό της σταυρό, διαπιστώνουμε ότι αντιγράφει μια εκκλησία στον τύπο του ελεύθερου σταυρού. Εδώ όμως πρόκειται για ισοσκελή σταυροειδή ναό που οι προσόψεις των βραχέων κεραιών του καλύπτονται με στέγες που απολήγουν σε τριγωνικά αετώματα (εικ. 7). Στη διασταύρωση των κεραιών

⁷⁹ Krautheimer 1991, 204, 206-207, με την παλαιότερη βιβλιογραφία, από την οποία βλ. κυρίως Restle 1979, 155-156, για την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας.

⁸⁰ Krautheimer 1991, 204-205, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸¹ Ross 1962, αρ. 69. Cotsonis 1994, αρ. 39. *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. 42 (Sl. Ćurčić). *Architecture as Icon*, αρ. 43 (Sl. Ćurčić).

⁸² *The Glory of Byzantium*, αρ. 21A (W.D. Wixom).

του ναΐσκου πατά το κυλινδρικό τύμπανο του τρούλου που διατρυπάται από τέσσερα παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Οι αετωματικές στέγες διακοσμούνται με κυκλικό φεγγίτη, που επαναλαμβάνεται και στις προσόψεις των κεραιών, στις οποίες έχουν διανοιγεί και από δύο παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Το ομοίωμα στηρίζεται σε τετράγωνη κατασκευή που αποτελείται από τρία επίπεδα. Το ανώτερο από αυτά διαθέτει τέσσερα γωνιακά στηρίγματα, ανάμεσα στα οποία τοποθετούνται ισάριθμα πεταλόσχημα τόξα. Το αμέσως κατώτερο επίπεδο αποτελείται από κίονες, ενώ στις τέσσερις πλευρές του τελευταίου ορόφου ανοίγονται τόξα σχήματος κλειδαρότρυπας σε σειρά. Στον πυθμένα του τελευταίου επιπέδου προστίθεται κυλινδρικό στέλεχος, για την στήριξη του σταυρού σε κοντάρι.

Τον τύπο του ελεύθερου σταυρού υιοθετεί και το ομοίωμα στη βάση λιτανευτικού σταυρού των Κρατικών Μουσείων του Βερολίνου, με αρ. 6358⁸³ (εικ. 2). Τα τέσσερα σκέλη του ναΐσκου καλύπτονται με ημικυλινδρικές καμάρες, οι προσόψεις των οποίων απολήγουν άνω σε τριγωνικά ψευδο-αετώματα, κοσμημένα με εγχάρακτους σταυρούς. Στην ανατολική κεραία, όπως συμβαίνει και στις τρεις βάσεις της συλλογής Schmidt, προεξέχει ημικυκλική κόγχη. Στη διασταύρωση των κεραιών υψώνεται ημικυκλικό τύμπανο τρούλου, όπου ανοίγονται παράθυρα μακρόστενα με ημικυκλικές απολήξεις άνω και κάτω. Ίδιου σχήματος παράθυρα κοσμούν και τους πλάγιους τοίχους των κεραιών. Ο ναός στηρίζεται σε τέσσερις σταυρούς λατινικού τύπου που βρίσκονται κάτω από κάθε κεραία και αυτοί με τη σειρά τους φέρονται από τέσσερα τσιγκελωτά στηρίγματα που εδράζονται σε κυκλική στεφάνη και στο άνω μέρος τους διαθέτουν μικρές σφαίρες⁸⁴. Στο κατώτερο επίπεδο μια ψηλή κυλινδρική θήκη δεχόταν το ξύλινο στέλεχος για τη μεταφορά του σταυρού.

Δύο ακόμα βάσεις λιτανευτικών σταυρών από το Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης, μικρές σχετικά στο μέγεθος, διαθέτουν ομοιώματα που ακολουθούν επίσης τον τύπο του ελεύθερου σταυρού (εικ. 5 και 6). Στην πρώτη με αρ. 62.10.8⁸⁵ το τύμπανο του τρούλου διατρυπάται με παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Οι προσόψεις των κεραιών απολήγουν σε ορθογώνια ψευδο-αετώματα και στις τρεις από αυτές ανοίγονται ορθογώνια παράθυρα, ενώ η τέταρτη προεξέχει, σχηματίζοντας μικρή

⁸³ Sandin 1992, αρ. 31, πίν. XXXII. *The Glory of Byzantium*, αρ. 21B (W.D. Wixom). *Das Licht aus dem Osten*, αρ. I.53(N. Asutay).

⁸⁴ Η διαμόρφωση αυτών των τσιγκελωτών στηριγμάτων παρουσιάζει φανερές ομοιότητες με τον τρόπο που στηρίζεται ο θόλος του κιβωρίου της βάσης αρ. 5 τη συλλογής Schmidt.

⁸⁵ English Frazer 1985-1986, αρ. 34. Sandin 1992, αρ. 37, πίν. XXXVIII. *The Glory of Byzantium*, αρ. 21C (W.D. Wixom).

κόγχη. Η δεύτερη, με αρ. 62.10.9⁸⁶, είναι όμοια με την προηγούμενη, μόνο που τα παράθυρα του ναΐσκου είναι μικρότερα. Οι καμαροσκεπείς κεραίες απολήγουν επίσης σε ορθογώνια ψευδο-αετώματα που κοσμούνται με εγχάρακτους σταυρούς.

Τέλος, η βάση της Συλλογής Malcove του Πανεπιστημίου του Τορόντο⁸⁷ (εικ. 4), εκτός από το ομοίωμα ναού σε σχήμα ελεύθερου σταυρού που έχει στην κορυφή, μοιράζεται κοινά διακοσμητικά στοιχεία με τις βάσεις της συλλογής Schmidt. Οι κεραίες του μικρού σταυροειδούς ναού στέφονται με τριγωνικά ψευδο-αετώματα και κοσμούνται στο κέντρο με σταυρό και κυκλικό φεγγίτη, τα οποία πλαισιώνονται από φοινικόφυλλα. Ο τοίχος της κεραίας κάτω από το ψευδό-αέτωμα διακοσμείται με δύο ταινίες που αποτελούνται από διπλές γραμμές και στικτούς κύκλους. Στο μέσο του τοίχου ανοίγεται ένα μεγάλο παράθυρο σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας, μικρότερα όμως σε μέγεθος, διακοσμούν τους πλάγιους τοίχους των κεραιών και το τύμπανο του τρούλου.

Όλες οι παραπάνω βάσεις είναι κατασκευασμένες από κράματα χαλκού με χυτή και διάτρητη τεχνική και διαθέτουν ομοίωμα ναΐσκου με διασταυρούμενες κεραίες και κυλινδρικό τύμπανο τρούλου. Ως προς την κατασκευή τους φαίνεται ότι πρώτα κολλήθηκαν οι τέσσερις καμάρες μεταξύ τους, για να σχηματιστεί ο σταυρικός ναός στον πυρήνα, και έπειτα τοποθετήθηκε στην κορυφή το κυλινδρικό τύμπανο του τρούλου, με ή χωρίς τετράγωνη βάση, ενώ τη συνέχεια φαίνεται ότι κολλήθηκαν τα τύμπανα των σκελών του σταυρού, γι' αυτό και αυτά συχνά διαθέτουν ημικυκλικά ή τριγωνικά ψευδο-αετώματα, με σκοπό την καλύτερη πρόσφυσή τους στα σκέλη του σταυρού. Στο τέλος μάλλον επικολλήθηκαν οι μικροσκοπικές αψίδες του ιερού βήματος και οι ιδιαίτερες σκεπές τους. Τα ανοίγματα στη συντριπτική πλειοψηφία τους έχουν το σχήμα της κλειδαρότρυπας ή είναι κυκλικοί φεγγίτες. Επομένως, όλες οι παραπάνω βάσεις των λιτανευτικών σταυρών, οι δύο της συλλογής Schmidt (αρ. 7 και 8) και οι υπόλοιπες έξι που εμφανίζουν ουσιαστικές ομοιότητες με αυτές, δεν είναι δυνατό να θεωρηθούν ότι αντιγράφουν υπαρκτούς και συγκεκριμένους ναούς του τύπου του ελεύθερου σταυρού, καθώς διαθέτουν αποκλειστικά και μόνο τα γενικά χαρακτηριστικά του τύπου και δεν διαφοροποιούνται ως προς λεπτομέρειες, όπως είναι η μορφή του τρούλου, το πλήθος και το είδος των ανοιγμάτων, η ύπαρξη παρεκκλησίων. Αυτό που θα μπορούσε βάσιμα να υποστηριχθεί είναι ότι όλες οι παραπάνω βάσεις αντιγράφουν ένα ιδεατό πρότυπο ενός ελεύθερου σταυρού. Είναι άλλωστε φανερό από τα παραπάνω

⁸⁶ Sandin 1992, αρ. 35, πίν. XXXVI. *The Glory of Byzantium* 1997, αρ. 21D (W.D. Wixom).

⁸⁷ Sandin 1992, αρ. 38, πίν. XXXIX. Cotsonis 1994, αρ. 16, εικ. 40.

παραδείγματα, αλλά και από αλλού γνωστή και μαρτυρημένη, η συνοπτική απόδοση των κτιρίων, όπως συνηθίζεται στη βυζαντινή τέχνη⁸⁸.

Υπάρχουν, όμως, τρία παραδείγματα βάσεων λιτανευτικών σταυρών, στα οποία το ομοίωμα του ναΐσκου υιοθετεί τον πλήρως διαμορφωμένο τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Καθώς οι ομοιότητες με τις βάσεις που μελετήθηκαν παραπάνω είναι εμφανείς, τόσο στην τεχνική, στην κατασκευή και στη διαμόρφωσή τους κατά ορόφους, όσο και στη διακόσμηση, θα αναφερθούμε σε αυτές συνοπτικά.

Η πρώτη βάση σήμερα φυλάσσεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης⁸⁹. Από το ομοίωμα του ναΐσκου λείπει η μία όψη του (εικ. 3). Οι τέσσερις καμάρες του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στεγάζονται με δικλινείς στέγες και συγκρατούν το τύμπανο του τρούλου. Τα γωνιακά διαμερίσματα του ναού στεγάζονται χαμηλότερα με απότομα επικλινείς στέγες. Το ψηλό τύμπανο του τρούλου διατρύπεται από μεγάλα παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Οι προσόψεις των σκελών του σταυρού διακοσμούνται επίσης με ένα πεταλόσχημο ή σταυροειδές άνοιγμα, όπως και ο χώρος ακριβώς κάτω από αυτές. Ακόμη χαμηλότερα οι τοίχοι του ναού “διαλύονται” με την παρουσία δύο πεταλόσχημων τόξων στην κάθε πλευρά. Κάτω από το ομοίωμα διαμορφώνεται δωμάτιο από τέσσερις κίονες, ανάμεσα στους οποίους τοποθετούνται κυκλικά τόξα με ένα μεγάλο λατινικό σταυρό στο εσωτερικό τους. Ο χώρος πάνω από τα τόξα διακοσμείται με ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Στο κέντρο της βάσης του κατώτερου ορόφου σώζεται η κυλινδρική υποδοχή για το κοντάρι. Η αρχιτεκτονική του ναΐσκου, όπως αποδίδεται εδώ, κατά την άποψη του Slobodan Ćurčić παραπέμπει σε διώροφο ναό ειδικής λειτουργίας ή για κωδωνοστάσιο⁹⁰.

Το ομοίωμα ναού στην νεοαποκτηθείσα λιτανευτική βάση του Μουσείου Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το προηγούμενο παράδειγμα, καθώς τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται κι εδώ με επικλινείς στέγες⁹¹ (εικ. 9). Τα τέσσερα σκέλη του σταυρού καλύπτονται με δικλινείς στέγες πίσω από τις οποίες φαίνεται η τετράγωνη βάση του τρούλου, το κυλινδρικό τύμπανο του οποίου διατρύπεται από μεγάλα παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Με παράθυρα ίδιου σχήματος και κυκλικούς φεγγίτες κοσμούνται και οι προσόψεις των κεραιών του σταυρού. Στους τέσσερις τοίχους του ναού ανοίγονται πολλά μικρά παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας, τετράλοβου σταυρού και τετραγώνου. Στην «ανατολική» πλευρά

⁸⁸ Ćurčić 2009, 30-63.

⁸⁹ *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. 45 (Sl. Ćurčić).

⁹⁰ Ćurčić 2009, 280.

⁹¹ *Η αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. 47 (Sl. Ćurčić).

προεξέχει ημικυκλική κόγχη ιερού διακοσμημένη επίσης με πεταλόσχημα και κυκλικά ανοίγματα. Ο ναός στηρίζεται σε τρεις ορόφους. Ο ανώτερος είναι μικρότερος σε μέγεθος και κοσμείται με σειρές από τετράγωνα ή σταυρόσχημα παράθυρα. Οι τοίχοι του αμέσως πιο κάτω ορόφου είναι διακοσμημένοι με σειρές πεταλόσχημων τόξων. Στην κάθε πλευρά του κατώτερου ορόφου ανοίγονται από δύο μεγάλα πεταλόσχημα τόξα.

Τέλος, η βάση με αρ. 1993.165 του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης⁹² (εικ. 8) διαθέτει ομοίωμα ναού εγγεγραμμένου σταυροειδούς με ψηλές ημικυκλικές καμάρες, που αποτελούν τα σκέλη του σταυρού. Στη διασταύρωση των κεραίων υψώνεται το ψηλό κυλινδρικό τύμπανο του τρούλου, στο οποίο ανοίγονται επιμήκη παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Σε κάθε πρόσοψη του ναού ανοίγονται τρία πεταλόσχημα τόξα από τα οποία το μεσαίο, αυτό που αντιστοιχεί στο τύμπανο της κεραίας του σταυρού, είναι μεγαλύτερο. Στη δεύτερη ζώνη οι τοίχοι κοσμούνται σε κάθε πλευρά από τρία ισοϋψή πεταλόσχημα τόξα, μικρότερα από εκείνα της ανώτερης ζώνης. Στις γωνίες της βάσης, στην κάτω επιφάνεια του πυθμένα, είναι κολλημένοι κρίκοι από όπου θα κρέμονταν αλυσίδες ή άλλα εξαρτήματα. Η κυλινδρική θήκη που στερεώνεται στο κέντρο της βάσης, διακοσμείται με επιμήκη, όπως και στο τύμπανο του τρούλου, ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας.

Από κατασκευαστική άποψη, τα τρία παραπάνω παραδείγματα βάσεων φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν με συναρμογή χυτών μελών. Στη βάση του Princeton είναι σαφές ότι στους τέσσερις διάτρητους «τοίχους» του ομοιώματος ήρθε να επικολληθεί η επίστεψη με την ανωδομή των στεγών του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναΐσκου, που μάλλον κατασκευάστηκε ολόκληρη χυτή σε καλούπι. Στη βάση της Βοστώνης χυτό τμήμα είναι αυτό του τρούλου με τις τέσσερις δικλινείς στέγες των κεραίων του σταυρού· στο τμήμα αυτό ήρθαν να προστεθούν οι τοίχοι των προσόψεων του ναΐσκου, ενώ όλα τα υπόλοιπα τμήματα και διακοσμητικά προστέθηκαν και κολλήθηκαν το ένα μετά το άλλο. Τέλος, στην περίπτωση της βάσης της Νέας Υόρκης, πρώτα συναρμολογήθηκαν οι διάτρητοι «τοίχοι» του ναού και μετά ήρθε να επικολληθεί η ανωδομή με τις χυτές καμάρες και τον τρούλο. Από μορφολογική άποψη και οι τρεις βάσεις διαθέτουν κυλινδρικούς τρούλους και ανοίγματα πεταλόσχημα ή σχήματος κλειδαρότρυπας – η βάση του Princeton διαφοροποιείται ως προς αυτό από όλες τις μέχρι τώρα βάσεις γιατί

⁹² *The Glory of Byzantium*, αρ. 21E (W.D. Wixom). *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. 46 (Sl. Ćurčić). *Architecture as Icon*, αρ. 48 (Sl. Ćurčić).

διαθέτει πλέγματα ορθογώνιων παραθύρων και τετράλοβα σταυροειδή ανοίγματα που σπανίως απαντούν σε άλλα παραδείγματα και πάντως όχι με το ίδιο σχήμα.

Σε αντίθεση με τον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου σταυρού, στην Κωνσταντινούπολη σώζονται σημαντικά παραδείγματα σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών⁹³ ήδη από τις αρχές του 10ου αιώνα, ενώ στην ευρύτερη περιοχή τη θάλασσας του Μαρμαρά ο σταυροειδής εγγεγραμμένος απαντά ήδη από τα τέλη του 8ου ή τον 9ο αιώνα. Από την Πόλη, αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος μεταδόθηκε και σε άλλες περιοχές που είχαν άμεση επαφή με την βυζαντινή αυτοκρατορία, όπως στη Ρωσία⁹⁴. Αν συγκριθεί η βάση του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης με αρ. 1993.165 με το λίθινο πρόπλασμα που βρέθηκε στη θέση Eski-Kermen της Κριμαίας⁹⁵ (εικ. 18), και έχει χρονολογηθεί, κάπως όψιμα ενδεχομένως, στο 13ο αιώνα, τότε μπορούν να φανούν οι συνθετικές αρχές του απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στις περιοχές της Ρωσίας, του Κιέβου, του Σούζνταλ και του Νόβγκοροντ: στις προσόψεις διακρίνονται τρία τόξα με το μεσαίο, αυτό που αντιστοιχεί στο τύμπανο του σκέλους του σταυρού, να είναι μεγαλύτερο. Στο λίθινο ομοίωμα, βεβαίως, στο μεσαίο τόξο το τύμπανο της κεραίας του σταυρού διαλύεται σε τρία παράθυρα τοποθετημένα σε δύο επίπεδα, όπως διαμορφώνονταν τα παράθυρα στους ναούς της Κωνσταντινούπολης, ενώ στην μεταλλική βάση οι λεπτομέρειες φαίνεται να έχουν απλοποιηθεί και η απόδοση του ναού να έχει γίνει εντελώς συνοπτικά, πράγμα στο οποίο συμβάλλει καθοριστικά τόσο το είδος του υλικού, όσο και η θέληση του τεχνίτη να αποδώσει ή όχι τις λεπτομέρειες.

⁹³ Delvoye 1988, 315- 319.

⁹⁴ Traimond 2004, 12.

⁹⁵ Jakobson 1977, 30-31 και εικ. 1. Βαβαλής 2009α, 15 και εικ. 3.

Β. ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Η βυζαντινή αντίληψη για το χώρο, επηρεασμένη από την ελληνορωμαϊκή και ιουδαϊκή παράδοση, καθώς και από τη χριστιανική θεολογία, παρουσιάζει μια σημαντική πολυσημία⁹⁶: ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως γήινος και ουράνιος, ως ορατός και νοητός, ως αρχιτεκτονικός και κοσμολογικός, ως χώρος πραγματικός και ως χώρος φανταστικός⁹⁷. Στη βυζαντινή τέχνη η εικόνα αποτελεί το αναγκαίο μέσο για τον πιστό, δεδομένης της περιορισμένης του αντίληψης, ώστε να περάσει από το γήινο στον ουράνιο χώρο⁹⁸.

Η ίδια θρησκευτική φιλοσοφία προσδίδει και στο ναό συμβολική σημασία, καθώς τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία παραπέμπουν στην ένωσή της επίγειας και της ουράνιας διάστασης⁹⁹. Στις βυζαντινές φιλολογικές πηγές τονίζεται ο υπερβατικός χαρακτήρας των εκκλησιών και η κατάνυξη που προκαλούν στους πιστούς¹⁰⁰. Η αρχιτεκτονική του ναού αποκτά αλληγορική σημασία, εφόσον εκτός από τόπο συνάθροισης των πιστών, αποτελεί ταυτόχρονα και χώρο της θείας παρουσίας (χώρος ταυτόχρονα του ορατού και αοράτου)¹⁰¹. Σύμφωνα με τη βυζαντινή θεολογία, η αποκάλυψη της παρουσίας του Θεού στο ναό επιτυγχάνεται μέσα από το κάλλος της αρχιτεκτονικής μορφής του χώρου, της διακόσμησης, του φωτός, των αρωμάτων, της ανάγνωσης των λειτουργικών βιβλίων και μέσω του τελετουργικού¹⁰², ενώ η μετατροπή του κτιστού ναού σε σύμβολο φωτός του ουράνιου χώρου επιτυγχάνεται με τη διάνοιξη μεγάλων παραθύρων στους τοίχους και τη λάξευση των γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών του, δίνοντας την εντύπωση εξαύλωσης του χώρου¹⁰³.

Παρόμοια συμβολική διάσταση με τη διττή σημασία του γήινου και του ουράνιου προσδίδεται και στις βάσεις των λιτανευτικών σταυρών που εξετάζουμε, καθώς οι επιφάνειές τους, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, έχουν δεχθεί διάτρητη διακόσμηση με ανοίγματα διαφόρων σχημάτων. Με αυτό τον τρόπο ο χώρος διαλύεται, επιτρέποντας να εισέρχεται φως μέσα στα αντικείμενα και ταυτόχρονα να υπονοείται ότι το φως πηγάζει από αυτά. Οι ναόσχημες βάσεις ειδικά, παρά το μικρό τους μέγεθος, έχουν τον ίδιο συμβολικό ρόλο με τα ιδεατά πρότυπα των ναών που αντιγράφουν. Τα

⁹⁶ Σαράντη 2009, 98-131.

⁹⁷ Στο ίδιο.

⁹⁸ Ćurđić 2009, 34.

⁹⁹ Ousterhout 1998. Σαράντη 2009, 119-127, σποράδην.

¹⁰⁰ Webb 1999 και Σαράντη 2009.

¹⁰¹ Στα ίδια.

¹⁰² Ćurđić 2009, 36.

¹⁰³ Στο ίδιο, 51-53.

αρχιτεκτονικά τους στοιχεία, όπως το ιερό βήμα και ο τρούλος, παρόλο που αποδίδονται με συνοπτικό τρόπο, υποδηλώνουν τους υπαρκτούς ναούς αλλά και τα δρώμενα που τελούνται μέσα σε αυτούς¹⁰⁴. Έτσι ακόμη και αν ο μεγάλος λιτανευτικός σταυρός λείπει από την κορυφή των βάσεων, οι ίδιες διατηρούν τον ιερό τους χαρακτήρα. Οι απεικονίσεις ναών, εκτός από σύμβολα «χωρούντα» το «*ίερόν*», αποτελούσαν ταυτόχρονα τοπογραφική αναφορά και γι' αυτό το λόγο η απόδοση μόνο των βασικών χαρακτηριστικών τους γνωρισμάτων, ήταν αρκετή ώστε τα αντίγραφα να ταυτίζονται με το πρωτότυπό τους¹⁰⁵.

I. Ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας

Όλες οι βάσεις της συλλογής Schmidt, καθώς και άλλες βάσεις λιτανευτικών σταυρών που εξετάσαμε παραπάνω, έχουν διακοσμηθεί με τριγωνικές και κυκλικές οπές και ιδιαίτερα με ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας. Το σχήμα του πεταλόμορφου τόξου, που είναι και το πιο χαρακτηριστικό στο σχήμα της κλειδαρότρυπας, έχει από τα ρωμαϊκά χρόνια ρίζες τη Μικρά Ασία και ιδιαίτερα στην περιοχή της Καππαδοκίας¹⁰⁶.

Κανείς ερευνητής της συγκεκριμένης περιοχής δεν έχει κάνει μέχρι σήμερα επισταμένη έρευνα για την καταγωγή και τη διάδοση του πεταλόμορφου τόξου, αλλά όλοι δέχονται την ύπαρξή του ως τυπική, παράλληλα με αυτήν του ημικυκλικού τόξου. Ιδιαίτερα το πεταλόμορφο τόξο εντοπίζεται στην κοιλάδα του Κοράματος (Göreme) της Καππαδοκίας, όπου από τα τέλη του 9ου μέχρι τον 11ο κυρίως αιώνα άνθισε ο μοναχισμός και μέσα στους μαλακούς βράχους της περιοχής λαξεύτηκαν οι εκκλησίες, τα κελιά και οι άλλοι χώροι μικρών μοναστηριακών συγκροτημάτων¹⁰⁷. Πράγματι, ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας, ως αρχιτεκτονικό στοιχείο των λαξευμένων αυτών χώρων, μπορούμε να διαπιστώσουμε σε πολύ γνωστές εκκλησίες της περιοχής, όπως η Tokali kilise¹⁰⁸ και η Karanlik kilise¹⁰⁹ (εικ. 19-21).

¹⁰⁴ Čurčić 2009, 38.

¹⁰⁵ Χατζητρύφωνος 2009, 146-148.

¹⁰⁶ Strzygowski 1903, 29-31. Πρβλ. Ορλάνδος 1935, 411-412 και Rodley 1985, 237 σημ. 54.

¹⁰⁷ Epstein 1979, 28-46. Teteriatnikov 1996. Γενικά για την βυζαντινή αρχιτεκτονική της Καππαδοκίας, βλ. Rodley 1985, 224-237. Thierry 2002, 77-95. Ousterhout 156-169.

¹⁰⁸ Krautheimer 1991, 488. Teteriatnikov 1996, 36, 52-53.

¹⁰⁹ Epstein 1979, 31. Teteriatnikov 1996, 111-112, 155.

Στην εισαγωγή αναφερθήκαμε στο ότι στα πλαίσια της κάλυψης των αναγκών της κάθε μοναστικής κοινότητας, οι μοναχοί ασχολούνταν και με την χαλκουργία¹¹⁰. Το υλικό ήταν αρκετό στην περιοχή της Καππαδοκίας, όπως φαίνεται από τις θέσεις των μέχρι σήμερα εντοπισμένων μεταλλείων (εικ. 11). Το σχήμα της κλειδαρότρυπας ίσως υποδεικνύει ότι οι μοναχοί της Καππαδοκίας ασχολούνταν ιδιαίτερα με την κλειδοποιία και επηρεασμένοι από αυτήν, μετέφεραν ορισμένα χαρακτηριστικά σχήματά της και σε άλλα αντικείμενα που κατασκεύαζαν. Μια πλάκα κλειδαριάς του 11ου αιώνα δείχνει πόσο μοιάζουν μεταξύ τους ένα πραγματικό άνοιγμα για την υποδοχή του κλειδιού με τις διακοσμητικές οπές των βάσεων λιτανευτικών σταυρών που εξετάζουμε (εικ. 22).

II. Εμπίεστοι στικτοί κύκλοι

Στις βάσεις των λιτανευτικών σταυρών παρατηρούνται επίσης σφυρήλατοι κύκλοι με στιγμή στο κέντρο, που διακοσμούν είτε ολόκληρη την επιφάνειά τους, είτε περιθέουν περιγράμματα και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των ναόσχημων κτηρίων των βάσεων που μας απασχολούν. Το μοτίβο αυτό ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή εμφανίζεται να στολίζει διάφορα οστέινα, ξύλινα και μεταλλικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, ιδιαίτερα της κοπτικής Αιγύπτου, όπως χτένες, λυχνίες, κούκλες και καθρέφτες¹¹¹ (εικ. 23-24).

Στα αντικείμενα αυτά οι κύκλοι είχαν αρχικά μάλλον διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς αντικαθιστούσαν τη διακόσμηση με πολύτιμες πέτρες ή έδιναν μορφή σε πρόσωπα αφού χρησίμευαν για τον σχηματισμό των ανθρώπινων χαρακτηριστικών. Παράλληλα, όμως, και στη συνέχεια η παρουσία στικτών κύκλων σε καθρέφτες, σε εισόδους κτηρίων, σε φυλαχτά και σε σταυρούς παραπέμπει ότι οι στικτοί ομόκεντροι κύκλοι απέβησαν σύμβολο με αποτροπαϊκό χαρακτήρα¹¹². Δεν φαίνεται τυχαίο ότι και σταυροί λιτανείας τόσο από την Αίγυπτο όσο και από την περιοχή της Συροπαλαιστίνης της Ύστερης Αρχαιότητας διαθέτουν έναν ή και περισσότερους στικτούς ομόκεντρους κύκλους¹¹³. Ίδιας μορφής στικτούς κύκλους διαθέτουν και μεσοβυζαντινοί σταυροί που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι κατάστικτοι¹¹⁴.

¹¹⁰ Βλ. παραπάνω σ. 30.

¹¹¹ Dauterman-Maguire κ.άλ. 1989, 5. Cotsonis 1994, 42. Schwartz 2004, 204.

¹¹² Dauterman-Maguire κ.άλ. 1989, 5-7.

¹¹³ Cotsonis 1994, αρ. 9-10.

¹¹⁴ Sandin 1992, αρ. 6, 7, 8, 16, 18.

Επομένως, και στις βάσεις των λιτανευτικών σταυρών οι στικτοί κύκλοι, εκτός από τη διακοσμητική τους αξία, αποτελούσαν σύμβολα για την αποτροπή του κακού. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας των κύκλων έρχεται σε αντίθεση με την έννοια του λιτανευτικού σταυρού και, κατά συνέπεια, με τις βάσεις των λιτανευτικών σταυρών, εφόσον ο σταυρός ως ιερό αντικείμενο δεν χρειαζόταν άλλα φυλακτικά σύμβολα για προστασία. Αντιθέτως, όμως, τα σύμβολα αυτά φαίνεται ότι ενίσχυαν τη δύναμη του σταυρού· σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις, τίμια λείψανα ενσωματώνονταν μέσα σε λιτανευτικούς σταυρούς, ιερά πρόσωπα χαράσσονταν πάνω τους και επιγραφές σημειώνονταν στις κεραίες τους, με σκοπό να καταστήσουν τους λιτανευτικούς σταυρούς δυνατότερα και πιο αποτελεσματικά όπλα εναντίον του κακού¹¹⁵.

Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι στικτοί κύκλοι, τριγωνικές οπές αλλά και ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας κοσμούν ορισμένα αντικείμενα μεταλλοτεχνίας του 12^{ου} αιώνα που προέρχονται από τη Γερμανία, δείγματα επίδρασης της βυζαντινής τέχνης στη Δύση. Εύγλωττα παραδείγματα προσφέρουν το ναόσχημο θυμιατήρι από τους Τρεβήρους¹¹⁶, που κοσμεύεται στο τύμπανο του τρούλου και στις τέσσερις προσόψεις των οξυκόρυφων αετωμάτων του, με ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας (εικ. 26), και η λιγότερο ευφάνταστη ναόσχημη βάση σταυρού του Βερολίνου¹¹⁷ (εικ. 27), του οποίου ο τρούλος διατρύπεται από παράθυρα σε σχήμα κλειδαρότρυπας, ενώ σε όλα τα αετώματα υπάρχουν σταυροειδή και πεταλόσχημα ανοίγματα. Χαρακτηριστικά θέματα της βυζαντινής διακοσμητικής απαντούν και στο χάλκινο γερμανικής προέλευσης θυμιατήρι της Συλλογής Malcove στο Πανεπιστήμιο του Τορόντο¹¹⁸ (εικ. 25): στο χαμηλό πόδι και στο κάτω τμήμα του θυμιατηριού ταινίες με τρίγωνα εναλλάξ όρθια και ανάποδα, ενώ στο επάνω τμήμα με ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας που απολήγουν σε ορθογώνιο¹¹⁹. Στη βυζαντινή μεταλλοτεχνία ανήκουν και οι εμπίεστοι στικτοί κύκλοι που κοσμούν το γερμανικό θυμιατήρι. Ο διάκοσμος των βάσεων με σφαίρες της συλλογής Schmidt (Πίνακες 1-4) παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με το θυμιατήρι του Τορόντο, όπως στις ζώνες με τα εναλλάξ τρίγωνα και τα ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας.

¹¹⁵ Cotsonis 1994, 40-54.

¹¹⁶ Schwartz 2004, 206, εικ. 7.

¹¹⁷ *Ornamenta Ecclesiae*, αρ. B 111.

¹¹⁸ Schwartz 2004, 203-208.

¹¹⁹ Στο ίδιο, 204-207.

Τα δύο πρώτα αντικείμενα θεωρείται ότι αντιγράφουν την Ουράνια Ιερουσαλήμ. Τα αντικείμενα αυτά θυμίζουν τις αναλυτικές οδηγίες που δίνει ο Γερμανός μοναχός Θεόφιλος στο εγχειρίδιό του *De diversis artibus* για τον τρόπο κατασκευής της Θείας Πόλης από μέταλλο στις αρχές του 12ου αιώνα¹²⁰.

III. Εγγράκτες μορφές

Στα κατώτερα τμήματα των πλάγιων όψεων της ναόσχημης βάσης αρ. 9 της συλλογής Schmidt έχουν χαραχθεί μορφές αγίων (**Πίνακας 9**). Στο τύμπανο του βόρειου σκέλους του ναΐσκου κάτω από παράθυρο παρουσιάζεται ένας άγιος να φέρει το ένα χέρι στο μάγουλό του, ενώ το άλλο δεν διακρίνεται. Στο τύμπανο του νότιου σκέλους, αντίστοιχα κάτω από το παράθυρο, εικονίζεται μια μορφή με ανοιχτά χέρια σε στάση δέησης. Οι μορφές έχουν χαραχθεί με αιχμηρό εργαλείο γρήγορα και με συνοπτικό τρόπο, χωρίς να αποδίδονται λεπτομέρειες των χαρακτηριστικών του προσώπου και των ενδυμάτων.

Πρόκειται μάλλον για άνδρα και γυναίκα αγίους ή για ζεύγος δωρητών. Η μορφή της βόρειας πλευράς πρέπει να είναι ανδρική. Φορά χιτώνα και ιμάτιο, ενώ το αριστερό χέρι μόλις που διακρίνεται ανάμεσα στις γραμμές που δηλώνουν τα ενδύματα. Το πρόσωπο είναι ωοειδές και γρήγορες γραμμές αποδίδουν τα μεγάλα μάτια, την ευθύγραμμη μύτη και δύο ρυτίδες στο μέτωπο. Η καμπύλη πάνω από το κεφάλι του δεν είναι σίγουρο ότι αποδίδει τα μαλλιά ή έναν φωτοστέφανο. Η μορφή της νότιας πλευράς είναι αγένεια και θα μπορούσε να είναι γυναικεία. Ο χιτώνας της φέρει έντονες γραμμώσεις με εναλλήλες γωνίες, ενώ στη μέση υπάρχει κάθετη γραμμή που δηλώνει ραφή. Τα χέρια της μορφής, που είναι σηκωμένα ψηλά, από τους αγκώνες και πάνω, φαίνεται ότι καλύπτονται από κάποιου είδους κοσμημένα μανίκια, πάντως καλύμματα μεγαλύτερα των απλών περικαρπίων. Το πρόσωπο είναι ωοειδές και με γρήγορες γραμμές έχουν αποδοθεί τα μεγάλα μάτια, η κάθετη μύτη και το οριζόντιο στόμα. Δεν είναι σαφές αν ο κύκλος πάνω από την κεφαλή αποδίδει φωτοστέφανο ή κάποιου είδους περίτεχνη κόμμωση. Αν και στις δύο μορφές αναγνωρίσουμε στους κύκλους τριγύρω από τα κεφάλια τους φωτοστεφάνους, τότε είναι άγιοι, ένας άνδρας και μια γυναίκα. Αν

¹²⁰ Dodwell 1971, 51-55. Schwartz 2004, 204. Για την έκδοση του κειμένου και τη μετάφρασή του στα Αγγλικά, βλ. Dodwell 1961.

όμως δεν αναγνωρίζουμε στους κύκλους αυτούς φωτοστεφάνους και τους ταυτίζουμε με την κόμη των μορφών, τότε μάλλον θα πρόκειται για ζεύγος δωρητών.

Άγιες μορφές αποδοσμένες με ανάλογη αφέλεια και συνοπτικότητα διακοσμούν τις επιφάνειες πολλών εγκολπίων σταυρών-λειτουργικών από κράμα χαλκού του 10^{ου}-12^{ου} αι. που η εμφάνισή τους είναι έντονη σε όλη την περιοχή της Ανατολίας¹²¹ (**εικ. 28-31**). Η αφθονία υλικού στην περιοχή φαίνεται ότι ευνόησε την παραγωγή τέτοιων αντικειμένων στις περιοχές που βρίσκονταν πάνω στο δρόμο προς στους Αγίους Τόπους¹²². Σύμφωνα με την Μπριζίτ Πιταράκη, κέντρα παραγωγής λειτουργικών φαίνεται ότι υπήρξε τόσο η Κωνσταντινούπολη όσο και η Αντιόχεια, αλλά η παραγωγή τους επεκτάθηκε και στα δυτικά στην περιοχή των Βαλκανίων, στη Ρωσία και την κεντρική Ευρώπη¹²³. Είναι σαφές ότι η παρουσία μορφών αγίων πάνω σε σταυρούς είχε αναμνηστική αλλά και προστατευτική αξία¹²⁴. Η διακόσμηση χρηστικών αντικειμένων με μορφές αγίων, όπως για παράδειγμα οι πλάκες κλειδαριών, παραπέμπει έντονα στον προστατευτικό τους χαρακτήρα (**εικ. 22**).

¹²¹ Pitarakis 2006, 168-177.

¹²² Στο ίδιο, 177.

¹²³ Στο ίδιο, 182.

¹²⁴ Στο ίδιο, 153.

Γ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΧΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΒΑΣΕΩΝ

Οι βάσεις που εξετάζουμε έχουν άμεση σχέση με τους σταυρούς που βάσταζαν. Για το λόγο αυτό η εξέταση της χρήσης τους γίνεται μέσα από τη μελέτη των λιτανευτικών σταυρών. Για τους τελευταίους σώζονται, όπως θα δούμε, περισσότερες μαρτυρίες από τις γραπτές πηγές και τα εικονογραφημένα χειρόγραφα που αφορούν κυρίως την Κωνσταντινούπολη.

Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα ο Κωνσταντίνος προσέθεσε στα κύρια αυτοκρατορικά εμβλήματα ως νικηφόρο σύμβολο το λάβαρο που είχε το σχήμα μεγάλου σταυρού. Σταδιακά ο σταυρός αντικατέστησε τα *vexilla* και τα *tropaea* των προηγούμενων αυτοκρατόρων¹²⁵, ενώ το σύμβολο του σταυρού απέκτησε σημαντικό ρόλο στη βυζαντινή εκκλησία και την κοινωνία και η παρουσία του κατέστη απαραίτητη σε όλες τις τελετές που περιλαμβάνονταν στο αυτοκρατορικό πρωτόκολλο¹²⁶.

Σημαντικές πληροφορίες για τις χρήσεις των λιτανευτικών σταυρών κατά τη διάρκεια αυτοκρατορικών και εκκλησιαστικών τελετών αντλούνται από το κείμενο που επιγράφεται *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, το οποίο είναι πιο γνωστό με τον λατινικό τίτλο των εκδόσεών του, *De Ceremoniis*, μια πραγματεία που συντέθηκε από τον Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο, στην οποία περιγράφεται με λεπτομέρειες το τυπικό της αυτοκρατορικής οικογένειας, της αυλής, των ανώτατων και ανώτερων κρατικών αξιωματούχων και των εκκλησιαστικών αρχόντων¹²⁷. Στο *De Ceremoniis* αναφέρεται «ὁ μέγας σταυρὸς τοῦ Ἁγίου καὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου» που φυλασσόταν στο ναό του Αγίου Στεφάνου και «ὁ νεοκατασκευάστος μέγας σταυρὸς» του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, που βρισκόταν στο ναό της Παναγίας του Φάρου στο παλάτι¹²⁸.

Διάφοροι τύποι σταυρών, ανάμεσα τους και λιτανευτικοί, χρησίμευαν στις αυτοκρατορικές στέψεις¹²⁹. Το 457 αμέσως μετά από την στέψη του, ο Λέων Α' εισήλθε στο παλάτι, όπου προσκύνησε ένα μεγάλο σταυρό στερεωμένο στο πάτωμα, υποβασταζόμενο από τους *βεσπότηρες*¹³⁰. Στη συνέχεια ακολούθησε πομπή, στην οποία

¹²⁵ Sandin 1992, 72-73, Cotsonis 1994, 8.

¹²⁶ Cotsonis 1994, 8-11.

¹²⁷ *De Ceremoniis*.

¹²⁸ *De Ceremoniis*, 640. Sandin 1992, 80-81.

¹²⁹ Sandin 1992, 75-76. Cotsonis 1994, 8-9.

¹³⁰ *De Ceremoniis*, 415.

προπορευόταν ο σταυρός, με τελικό προορισμό την Αγία Σοφία¹³¹. Η λιτανευτική πομπή αποτελούσε μέρος του τελετουργικού στέψης των αυτοκρατόρων και τα επόμενα χρόνια¹³².

Η παρουσία των λιτανευτικών σταυρών περιλαμβανόταν και στο τυπικό της άφιξης και της αποχώρησης ενός σημαντικού προσώπου από την πόλη (*adventus*)¹³³. Για παράδειγμα, για την είσοδο του αυτοκράτορα Θεόφιλου στην Κωνσταντινούπολη το 831, στήθηκε μια εξέδρα μπροστά από τη Χαλκή πύλη του παλατιού. Στο μέσο της στήθηκε «ὁ χρυσοῦς σταυρός καὶ διάλιθος ὁ μέγας», πλαισιωμένος από ένα χρυσό ὄργανο, το «*πρωτόθαιμα*», και έναν χρυσό καταστόλιστο θρόνο¹³⁴. Ομοίως το 879, με την άφιξη του Βασιλείου Α' στην Κωνσταντινούπολη, ακολούθησε πομπή που στην κορυφή της ηγούνταν «ὁ μέγας καὶ διάλιθος τίμιος σταυρός»¹³⁵.

Ὡς σύμβολα της στρατιωτικής και της θείας δύναμης, λιτανευτικοί σταυροί συνόδευαν και τις στρατιωτικές εκστρατείες¹³⁶. Από μια πραγματεία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου μαθαίνουμε ότι στη διάρκεια στρατιωτικών αποστολών, ο «*σιγνοφόρος*» βάδιζε στη μέση των αξιωματούχων κρατώντας ένα μεγάλο καταστόλιστο σταυρό¹³⁷. Αν η έκβαση της επιχείρησης ήταν νικηφόρα τότε ο σταυρός οδηγούσε την αυτοκρατορική πομπή από τον Φόρο του Κωνσταντίνου στην Αγία Σοφία¹³⁸.

Εκτός από τις αυτοκρατορικές πομπές με κοσμικό χαρακτήρα, οι λιτανευτικοί σταυροί αποτελούσαν σημαντικό στοιχείο τελετών με θρησκευτική σημασία¹³⁹. Παραδείγματος χάριν λιτανευτικοί σταυροί συνόδευαν τα αυτοκρατορικά πρόσωπα κατά την παρακολούθηση της θείας λειτουργίας στην Αγία Σοφία τις ημέρες μεγάλων θρησκευτικών εορτών¹⁴⁰. Ο αυτοκράτορας, κατά την πορεία του από το παλάτι προς τη Μεγάλη Εκκλησία, σταματούσε και προσκυνούσε τους μεγάλους σταυρούς που φυλάσσονταν στους ναούς της περιοχής. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο σταυρός του Μεγάλου Κωνσταντίνου στον ναό του Αγίου Στεφάνου¹⁴¹.

¹³¹ Στο ίδιο.

¹³² Sandin 1992, 75. Cotsonis 1994, 9.

¹³³ Sandin 1992, 75. Cotsonis 1994, 9-10.

¹³⁴ *De Ceremoniis*, 506-507. Sandin 1992, 75. Cotsonis 1994, 10.

¹³⁵ *De Ceremoniis*, 502. Sandin 1992, 75.

¹³⁶ Cotsonis 1994, 11-14.

¹³⁷ Cotsonis 1994, 14.

¹³⁸ Στο ίδιο.

¹³⁹ Sandin 1992, 76.

¹⁴⁰ Sandin 1992, 76-79. Cotsonis 1994, 10-11.

¹⁴¹ Στο ίδιο.

Στη συνέχεια, η πομπή οδηγούμενη από τον σταυρό του Μεγάλου Κωνσταντίνου κατέληγε στην αγία Σοφία. Κατά την διάρκεια της θείας λειτουργίας αυτός ο σταυρός στερεωνόταν στη δεξιά πλευρά του ιερού βήματος¹⁴². Μέσα στο ναό ο αυτοκράτορας θυμιάτιζε και προσκυνούσε το διάλιθο σταυρό της αγίας Σταύρωσης που βρισκόταν επίσης στη δεξιά πλευρά του ιερού βήματος, καθώς και άλλους σταυρούς από πολύτιμα μέταλλα που ήταν τοποθετημένοι μέσα στο ιερό βήμα¹⁴³.

Οι σταυροί είχαν μεγάλη σημασία και για λιτανείες, κατά τις οποίες ο κλήρος και ο λαός πήγαιναν εν πομπή στον χώρο όπου τελούνταν η συνέχεια της εκάστοτε ακολουθίας, σύμφωνα με τον σταθμευτικό χαρακτήρα της θείας λειτουργίας, που είχε εδραιωθεί στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα¹⁴⁴.

Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους οι θρησκευτικές πομπές με λιτανευτικούς σταυρούς αυξήθηκαν, καθώς τον 10^ο αιώνα, μόνο στο τυπικό της Αγίας Σοφίας αναφέρονται εξήντα οκτώ λιτανείες¹⁴⁵. Στις τελετές αυτές σημαντικό ρόλο είχε και ο πατριαρχικός σταυρός¹⁴⁶. Οι αναμνηστικές λιτανείες με ικετευτικό χαρακτήρα για την προστασία των πιστών και της πόλης, στις οποίες συμμετείχε ο αυτοκράτορας μαζί με τον Πατριάρχη, συνέβαλαν στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και της λατρείας του Τιμίου Σταυρού¹⁴⁷ (εικ. 15 και 32). Λιτανευτικές ακολουθίες, μικρότερες όμως σε μέγεθος, συμπεριλαμβάνονταν και στα τυπικά μοναστηριών που βρίσκονταν και εκτός Κωνσταντινούπολης¹⁴⁸. Για παράδειγμα, στη *Διάταξή* του ο Μιχαήλ Ατταλειάτης αναφέρει ότι στο ιδιωτικό του παρεκκλήσιο υπήρχαν τέσσερις αργυροί επίχρυσοι «βαϊοφορικοί» σταυροί, για τις λιτανείες της Κυριακής των Βαΐων¹⁴⁹.

Σύμφωνα με το βυζαντινό εκκλησιαστικό τυπικό τρεις μέρες του χρόνου ήταν αφιερωμένες στην τιμή και την προσκύνηση του Τιμίου Σταυρού¹⁵⁰. Την Γ' Κυριακή των Νηστειών, δηλαδή την Κυριακή της Σταυροπροσκυνήσεως, έβγαιναν από το σκευοφυλάκιο της Αγίας Σοφίας για προσκύνημα «οἱ τίμιοι καὶ ζωοποιοὶ τρεῖς σταυροὶ» σε τρία διαφορετικά σημεία της πόλης¹⁵¹. Την 1η Αυγούστου εξερχόταν ο Τίμιος Σταυρός από το παλάτι και στηνόταν στην εκκλησία για λαϊκό προσκύνημα¹⁵². στη

¹⁴² Sandin 1992, 78-79. Cotsonis 1994, 11.

¹⁴³ Στο ίδιο.

¹⁴⁴ Cotsonis 1994, 14-15.

¹⁴⁵ Sandin 1992, 83-84. Cotsonis 1994, 15.

¹⁴⁶ Sandin 1992, 84-89.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, 89.

¹⁴⁸ Cotsonis 1994, 24.

¹⁴⁹ Ατταλειάτης, *Διάταξις*, 89.

¹⁵⁰ Cotsonis 1994, 26-29.

¹⁵¹ *De Ceremoniis*, 549-550. Cotsonis 1994, 27.

¹⁵² *De Ceremoniis*, σ. 538-541. Cotsonis 1994, σ. 26-27.

συνέχεια ακολουθούσαν λιτανευτικές πομπές με στάσεις σε διάφορα σημεία της πόλης¹⁵³. Τέλος, στις 14 Σεπτεμβρίου γιορταζόταν η ύψωση των τιμίων ξύλων¹⁵⁴. Τη μέρα αυτή, ο πατριάρχης ύψωνε από τον άμβωνα τις Αγίας Σοφίας τα λείψανα του Τιμίου Σταυρού¹⁵⁵. Από εικονογραφημένα χειρόγραφα του 10^{ου} και του 11^{ου} αιώνα φαίνεται ότι κατά την γιορτή αυτή, υψωνόταν ένας λιτανευτικός σταυρός που περιείχε κομμάτια από Τίμιο ξύλο¹⁵⁶.

Οι λιτανευτικοί σταυροί όταν δεν χρησιμοποιούνταν, φυλάσσονταν είτε στα σκευοφυλάκια των εκκλησιών είτε μέσα στο ιερό βήμα. Ειδικά στην Αγία Σοφία, ένας σταυρός ήταν τοποθετημένος πίσω από την αγία τράπεζα, ενώ ένα δεύτερος με τον Εσταυρωμένο, γνωστός ως «*ἡ ἀγία σταύρωσις*», ήταν στημένος στην αψίδα του ναού¹⁵⁷. Οι γραπτές μαρτυρίες και τα εικονογραφημένα χειρόγραφα αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τα αυτοκρατορικά και εκκλησιαστικά τυπικά που ακολουθούσε η Κωνσταντινούπολη. Σε αυτές περιγράφονται οι μεγάλοι σταυροί, κατασκευασμένοι από πολύτιμα μέταλλα και πολλές φορές διακοσμημένοι με πολύτιμες πέτρες, που ηγούνταν στις λιτανευτικές πομπές. Από τις πηγές λείπουν οι σταυροί από κράματα χαλκού και ίσως η χρήση τους περιοριζόταν στις φτωχότερες περιοχές της αυτοκρατορίας ή στις λειτουργίες που τελούνταν πιο συχνά.

Δυστυχώς, γραπτές μαρτυρίες για τις βάσεις των λιτανευτικών σταυρών είναι ανύπαρκτες. Στα κείμενα δεν γίνεται καμία αναφορά σε αυτές, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι δεν υπήρχαν. Φαίνεται λογικό να τραβούσαν περισσότερο την προσοχή οι μεγάλοι καταστόλιστοι σταυροί που βρίσκονταν πάνω σε αυτές. Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα ρίχνουν κάποιο φως στην χρήση των βάσεων που μας απασχολούν. Είδαμε παραπάνω τη μικρογραφία από το χειρόγραφο του Σκυλίτζη της Μαδρίτης με τους δύο αδελφούς του αυτοκράτορα Μιχαήλ Δ' να ηγούνται λιτανείας που συνέβη στα 1036-1037, κρατώντας κοντάρια με βάσεις λιτανευτικών σταυρών με σφαίρες¹⁵⁸. Σε μικρογραφία του Μηνολογίου του Βασιλείου Β', ένας κληρικός κρατά έναν μεγάλο διάλιθο σταυρό πίσω από τον επίσκοπο (εικ. 32), Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η περασμένη θήκη από το λαιμό του κληρικού, που πέφτει στο ύψος της οσφύος του. Μέσα στη δερμάτινη θήκη στερεωνόταν το μακρύ κοντάρι με το οποίο ήταν

¹⁵³ Στο ίδιο.

¹⁵⁴ *De Ceremoniis*, 124-128.

¹⁵⁵ Cotsonis 1994, 28.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, 28-29

¹⁵⁷ Στο ίδιο, 37.

¹⁵⁸ Βλ. παραπάνω 37.

συγκολλημένος ο σταυρός, βοηθώντας τον κληρικό να αντέξει το βάρος του σταυρού¹⁵⁹.

Οι ναόσχημες βάσεις σταυρών είναι λογικό να χρησίμευαν σε τελετουργίες που γίνονταν εκτός ναού. Έτσι εξηγείται από μια άποψη και ο λόγος ύπαρξης του ομοιώματος της εκκλησίας που έφεραν. Δυστυχώς, για τις ναόσχημες βάσεις μπορούμε μόνο υποθέσεις να διατυπώσουμε. Ίσως τις βάσεις αυτές να τις επισκίαζαν οι μεγάλοι πολύτιμοι σταυροί που βρίσκονταν στην κορυφή τους. Η προσεκτική όμως απόδοση των αρχιτεκτονικών τους στοιχείων, η καλαίσθητη διακόσμηση, καθώς και το μέγεθός τους καθιστούν αδύναμη την υπόθεση ότι οι κάτοικοι των πόλεων του Βυζαντίου, και ιδίως οι Κωνσταντινουπολίτες, αδιαφορούσαν για τα αντικείμενα αυτά.

¹⁵⁹ Sandin 1992, 87.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι βάσεις λιτανευτικών σταυρών από κράμα χαλκού της συλλογής Schmidt ανήκουν σε μια ιδιαίτερη ομάδα της μεσοβυζαντινής μεταλλοτεχνίας. Τόσο το σχήμα τους όσο και τα χαρακτηριστικά στοιχεία της διακόσμησής τους καταδεικνύουν τις σχέσεις τους με αντικείμενα της βυζαντινής μικροτεχνίας, καθώς και με εκκλησιαστικά αντικείμενα δυτικής τέχνης, στα οποία μαρτυρείται η επίδραση της μεταλλοτεχνίας του Βυζαντίου κατά τον 12ο αιώνα.

Στη συγκεκριμένη εργασία έγινε αναφορά στη μεταλλευτική δραστηριότητα και βιοτεχνία κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βασισμένη στις γραπτές πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα. Στη συνέχεια, οι βάσεις λιτανευτικών σταυρών της συλλογής Schmidt μελετήθηκαν σύμφωνα με το σχήμα τους και έγινε παραλληλισμός τους με παρόμοιες βάσεις που ανήκουν σε μουσεία και συλλογές της Ευρώπης και της Αμερικής. Επιπλέον, αναλύθηκαν οι ιδιαιτερότητες της διακόσμησής τους και συζητήθηκε η χρήση τους.

Οι νεότερες έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας δείχνουν ότι κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο λειτουργούσαν μεταλλεία εξόρυξης χαλκού στον Πόντο και στην περιοχή μεταξύ Κιλικίας και Καππαδοκίας. Από τις περιοχές αυτές η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας προμηθευόταν την απαραίτητη ποσότητα μετάλλου για να καλύψει τις ανάγκες της. Τα περισσότερα μεταλλεία κατά τη βυζαντινή εποχή ανήκαν είτε σε ιδιώτες είτε σε μοναστήρια. Στην πρωτεύουσα οι χαλκουργοί είναι πιθανόν να ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες που οι δραστηριότητές τους ελέγχονταν από το κράτος, όπως συνέβαινε σε όλες τις συντεχνίες. Ωστόσο, στις επαρχίες της αυτοκρατορίας φαίνεται ότι δεν υπήρχε αυστηρή οργάνωση και εξειδίκευση των επαγγελματιών, όπως στην Κωνσταντινούπολη. Εργαστήρια χαλκουργίας και σιδηρουργίας, όπως εργαστήρια κατασκευής κλειδιών και αγγείων, λειτουργούσαν και σε μοναστήρια στο πλαίσιο της εξασφάλισης της αυτάρκειάς τους. Στην περίπτωση των μοναχών μπορεί να υποθεθεί ότι δεν ίσχυε η αυστηρή εξειδίκευση των τεχνιτών. Παρόλ' αυτά σε ορισμένες περιπτώσεις προϊόντα μοναστηριακής κατασκευής κυκλοφορούσαν στις αγορές των κοντινών πόλεων.

Οι βάσεις που εξετάσαμε χρονολογούνται όλες στον 11^ο ή τον 12^ο αιώνα. Την εποχή αυτή η ίδρυση νέων εκκλησιών συνέβαλε στη μεγάλη άνθηση που γνώρισε χαλκουργία καθώς, χάλκινα αντικείμενα και σκεύη ήταν απαραίτητα για το τελετουργικό της εκκλησίας.

Λαμβάνοντας υπόψη το σχήμα τους, οι εννέα βάσεις της συλλογής Schmidt ταξινομούνται σε τρεις βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τέσσερις βάσεις που έχουν στα δύο τρίτα του ύψους τους σφαίρα. Η σφαίρα, σταυροφόρος ή μη, από την Ύστερη Αρχαιότητα αποτέλεσε σύμβολο της αυτοκρατορικής εξουσίας και της επικράτησης του Χριστιανισμού στην οικουμένη. Η απεικόνιση λιτανευτικών σταυρών σε εικονογραφημένα χειρόγραφα της μεσοβυζαντινής εποχής δείχνει ότι οι βάσεις των λιτανευτικών σταυρών διέθεταν σφαίρες. Στη δεύτερη κατηγορία δύο βάσεις της συλλογής Schmidt έχουν τη μορφή κιβωρίου με θόλο. Τα κιβώρια, επειδή στήνονταν πάνω στον τόπο του μαρτυρίου κάποιου αγίου, ενδεχομένως συμβολίζουν το ιερό αυτό σημείο ή τον τάφο τους, ή να αποδίδουν με αφαιρετικό τρόπο το σπουδαιότερο μνημείο για τον Χριστιανισμό, τον τάφο του Κυρίου που βρισκόταν μέσα στη Ροτόντα της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ.

Τέλος, τρεις βάσεις της συλλογής διαθέτουν ομοίωμα ναού που ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού και έχουν αξιοσημείωτες ομοιότητες με άλλες ναόσχημες βάσεις που φυλάσσονται σε ιδιωτικές συλλογές και μουσεία του εξωτερικού. Εκτός από τις αρχιτεκτονικές ομοιότητες, οι μικροί ναοί μοιράζονται και κοινά διακοσμητικά μοτίβα. Ο ναός του τύπου του ελεύθερου σταυρού συνέχισε να χρησιμοποιείται στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας ακόμα και μετά την καθιέρωση του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού στην πρωτεύουσα. Τρεις βάσεις που βρίσκονται σε μουσεία της Αμερικής διαθέτουν ομοιώματα ναών στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος από την Κωνσταντινούπολη διαδόθηκε και στις υπόλοιπες περιοχές της αυτοκρατορίας και σε χώρες που διατηρούσαν σχέσεις με αυτήν, όπως η Ρωσία και η Αρμενία. Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός υιοθετήθηκε στην περιοχή της κεντρικής Μικράς Ασίας, προσαρμοσμένος όμως στις εδαφικές ιδιαιτερότητες της περιοχής.

Όλες οι βάσεις λιτανευτικών σταυρών που μελετήσαμε διακοσμούνται με ανοίγματα, άλλες με περισσότερα και άλλες με λιγότερα, επιτρέποντας στο φως που έχει ιδιαίτερη συμβολική θρησκευτική σημασία, να τις διαπερνά και να τις εξυψώνει σε ιερά σύμβολα. Ιδιαίτερη διάλυση του αρχιτεκτονικού τους χώρου έχουν υποστεί μια διάτρητη σφαιρική βάση (**Πίνακας 3**), μια βάση σε σχήμα κιβωρίου με ένθετο γυαλί (**Πίνακας 5**) και δύο ναόσχημες βάσεις (**Πίνακες 7 και 8**) από τη συλλογή Schmidt.

Όσον αφορά στα διακοσμητικά μοτίβα, πολλές από τις βάσεις διακοσμούνται με εμπίεστους στικτούς κύκλους. Αυτό το στοιχείο ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή στόλιζε διάφορα αντικείμενα της καθημερινής ζωής, όπως χτένες και κουτιά άλλα και

προσωπικά αντικείμενα όπως σταυρούς και φυλαχτά. Η παρουσία τους θεωρείται ότι λειτουργούσε για αποτροπαϊκό σκοπό. Προστατευτικό χαρακτήρα είχαν και οι μορφές αγίων τόσο πάνω σε καθημερινά αντικείμενα, όπως σε κλειδαριές (εικ. 40) και στη μικρή ναόσχημη βάση της συλλογής Schmidt (Πίνακας 9).

Χαρακτηριστικό σχήμα για την διάνοιξη ανοιγμάτων στις επιφάνειες των βάσεων είναι αυτό της κλειδαριάς. Όλες σχεδόν οι βάσεις ακόμα και στις μικρές επιφάνειές τους, όπως στα σημεία σύνδεσης τους με τον λιτανευτικό σταυρό, έχουν δεχθεί οπές αυτού του είδους. Τα πεταλόσχημα τόξα και τα ανοίγματα σε σχήμα κλειδαρότρυπας εντοπίζονται ως αρχιτεκτονικά στοιχεία κατά κύριο λόγο στην Καππαδοκία.

Οι βάσεις χρησιμοποιούνταν σε διάφορες κοσμικές και θρησκευτικές τελετές που περιελάμβαναν πομπές και λιτανείες. Όταν δεν χρησιμοποιούνταν, ίσως στήριζαν σταυρούς πίσω από την αγία τράπεζα και σε άλλους ιερούς χώρους του ναού.

Η παρουσία μεταλλείων χαλκού στην περιοχή της Καππαδοκίας και στην ευρύτερη περιφέρειά της, όπου άνθισε ο μοναχικός βίος, οι γραπτές μαρτυρίες ότι ορισμένες μονές ήταν ιδιοκτήτριες πηγών εξόρυξης μεταλλευμάτων κι ότι διέθεταν εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, το σχήμα της κλειδαρότρυπας που απαντά στην περιοχή, καθώς και η αναθηματική επιγραφή του μοναχού Ιακώβου στη βάση του λιτανευτικού σταυρού του Μουσείου Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton, αποτελούν ενδείξεις που ίσως υποδεικνύουν ότι οι βάσεις των λιτανευτικών σταυρών που εξετάσαμε, ή τουλάχιστον ορισμένες από αυτές, προέρχονται από μοναστήρια Καππαδοκίας.

EIKONEΣ

1. Λιτανευτικός σταυρός με ναόσχημη βάση από την Κωνσταντινούπολη.
Ουάσινγκτον, Συλλογή Dumbarton Oaks, αρ. κατ. 40.14, 11ος -12ος

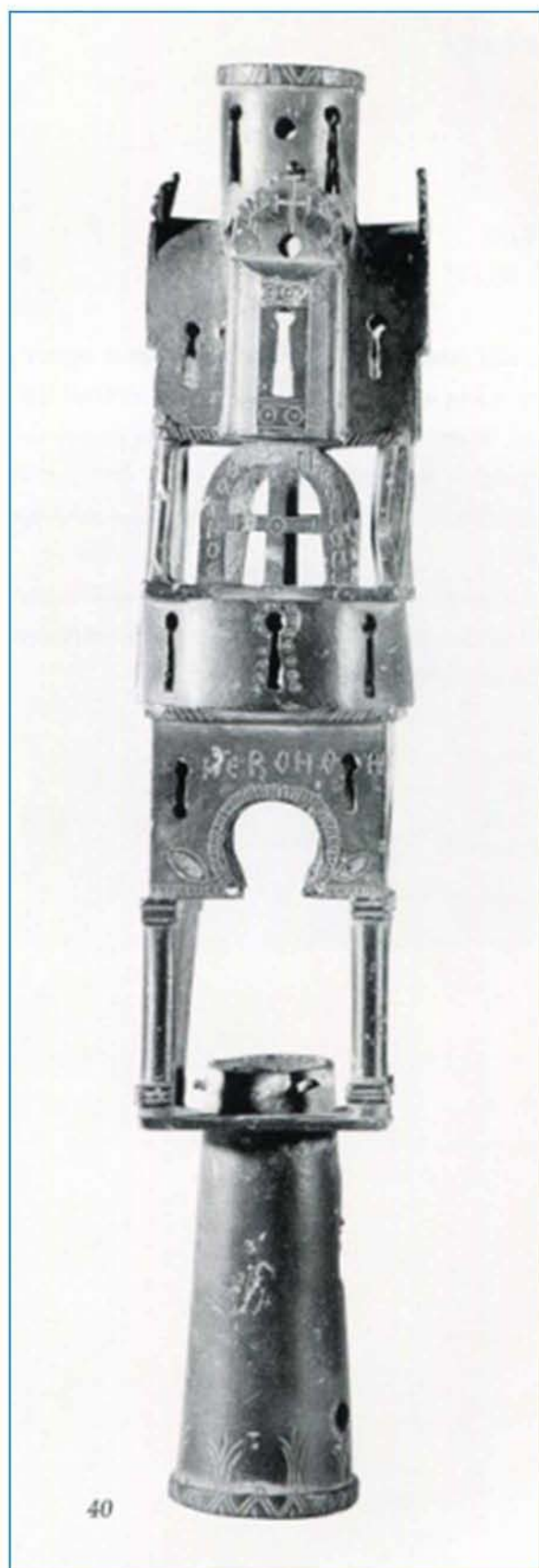

2. Ναόσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού σε σχήμα ελεύθερου σταυρού από την Σμύρνη.
Κρατικό Μουσείο Βερολίνου, αρ. ευρ. 6358 (11ος-12ος αι.).

3. Ναόσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού με σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό από την Κωνσταντινούπολη (1962).

Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών, Seth K. Sweetser Fund, αρ. 63.789 (11ος-12ος αι.)

4. Ναόσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού σε σχήμα ελεύθερου σταυρού.
Πανεπιστήμιο του Τορόντο, Συλλογή Malcove, αρ. M82.393 (11ος-12ος αι.)

5. Ναύσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού με μορφή ελεύθερου σταυρού, από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μ. Ασία. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, αρ. Fletcher Fund, 62.10.8 (11ος-12ος αι.)

6. Ναύσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού με μορφή ελεύθερου σταυρού από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, αρ. Fletcher Fund 62.10.9 (11ος-12ος αι.)

7. Λιτανευτικός σταυρός με ναόσχημη βάση σε σχήμα ελεύθερου σταυρού από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία. Νέα Υόρκη, ιδιωτική συλλογή (11ος-12ος αι.)

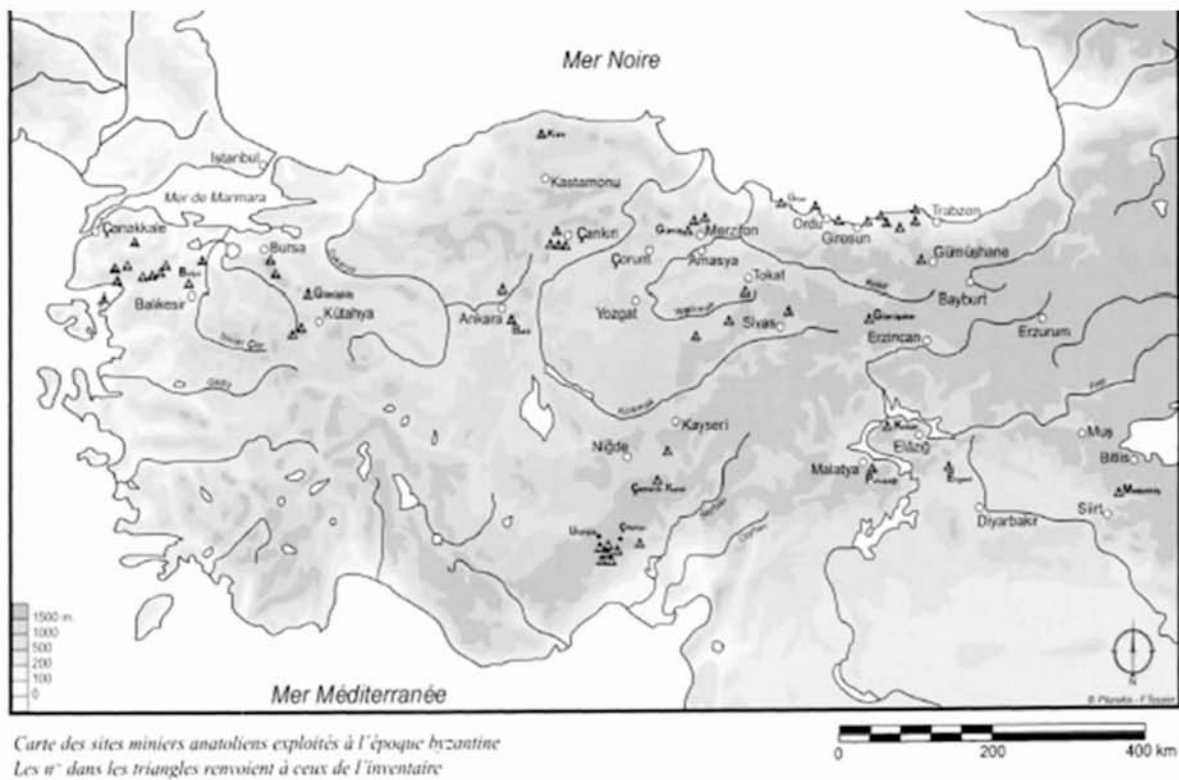
8. Βάση λιτανευτικού σταυρού με ομοίωμα ναού στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου
από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία.
Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, αρ. 1993.165 (11ος αι.)

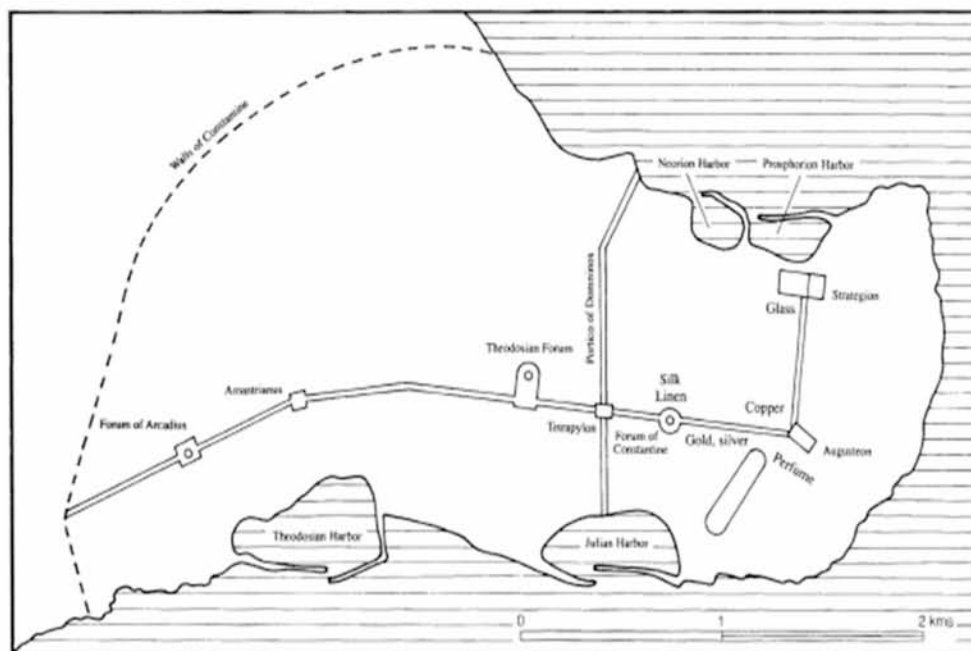
9. Ναόσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού με ομοίωμα ναού στον τύπο σταυροειδούς εγγεγραμμένου.
Μουσείο Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton, αρ. ευρ. 2008-52 (11ος ή 12ος α.)

10. Επιγραφές στη ναόσχημη βάση λιτανευτικού σταυρού.
Μουσείο Τέχνης του Πανεπιστημίου του Princeton, αρ. ευρ. 2008-52 (λεπτομ. εικ. 9)

11. Χάρτης μεταλλείων της Μικράς Ασίας κατά τη βυζαντινή περίοδο

12. Χάρτης της Κωνσταντινούπολης, όπου σημειώνονται τα εργαστήρια της μεσαιωνικής περιόδου, που έχουν εντοπιστεί με βάση το *Επαρχικόν βιβλίον* και άλλες πηγές

13. Χάλκινη φόλλις Διοκλητιανού από την Κύζικο (295-299). Ο Διοκλητιανός παραλαμβάνει από τον Δία τη Νίκη που πατά πάνω σε σφαίρα. Συλλογή αρχιεπισκόπου Ιακώβου, Brookline, MA

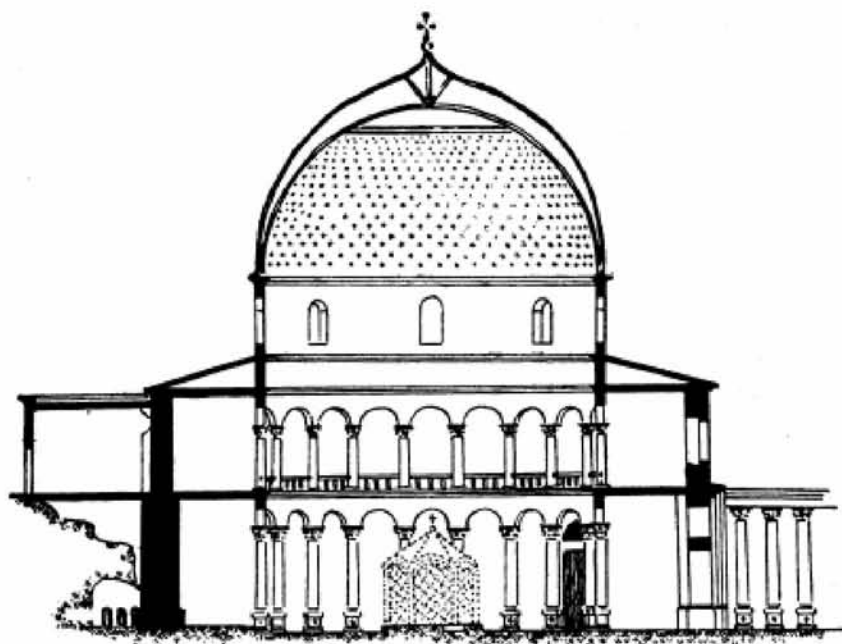
14. Χάλκινη Φόλλις του Ιουστινιανού I (540-541) από την Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται μετωπικά, κρατώντας στο δεξί του χέρι σταυροφόρα σφαίρα

15. Λιτανεία στην Κωνσταντινούπολη. Μικρογραφία από το χρονικό του Σκυλίτζη, *Σύνοψις ιστοριών*.
Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη Vitr.26-2, fol. 210v (12ος αι.)

16. Επιχρυσωμένη λειψανοθήκη του Αγίου Δημητρίου. σε μορφή κιβωρίου με κωνική στέγη.
Μόσχα, Κρατικό Μουσείο του Κρεμλίνου (11ος αι.)

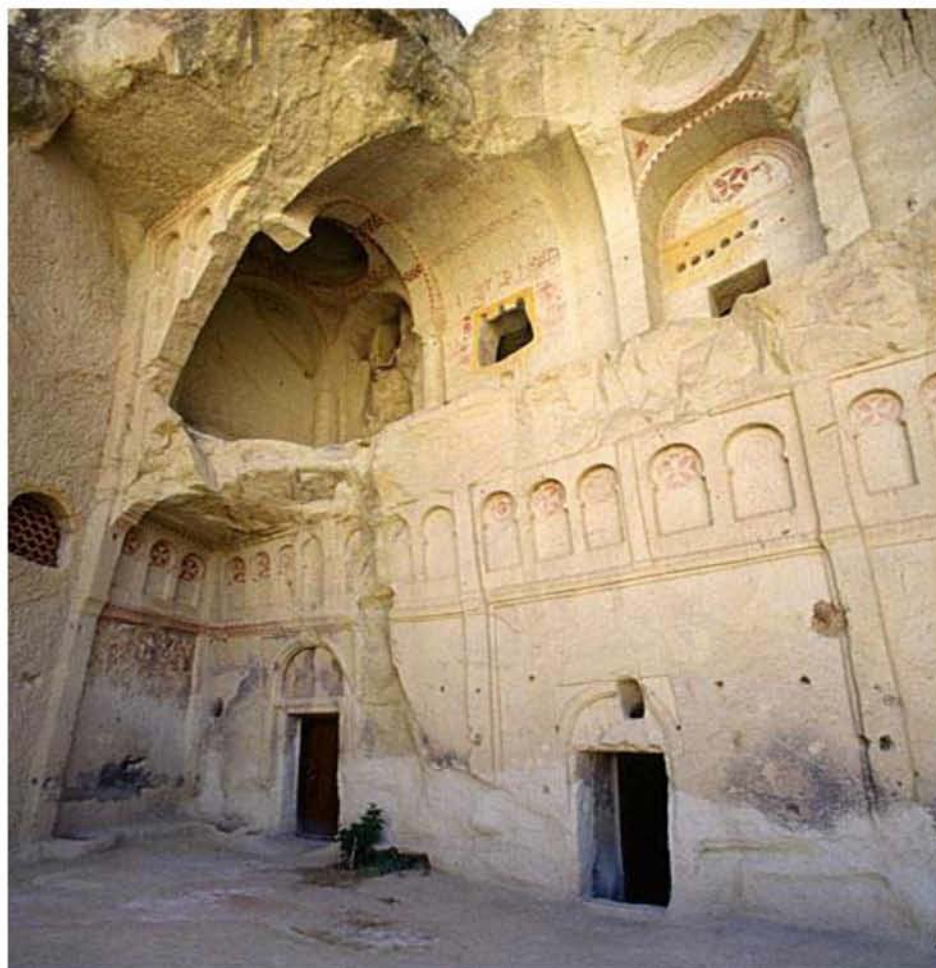
17. Ιερουσαλήμ. Η Ροτόντα της Ανάστασης, μέσα στην οποία διακρίνεται το κιβώριο του τάφου του Χριστού .(αναπαράσταση E. Baldwin Smith)

18. Κριμαία, θέση Eski-kermen, λίθινο ομοίωμα εκκλησίας (13ος αι. :)

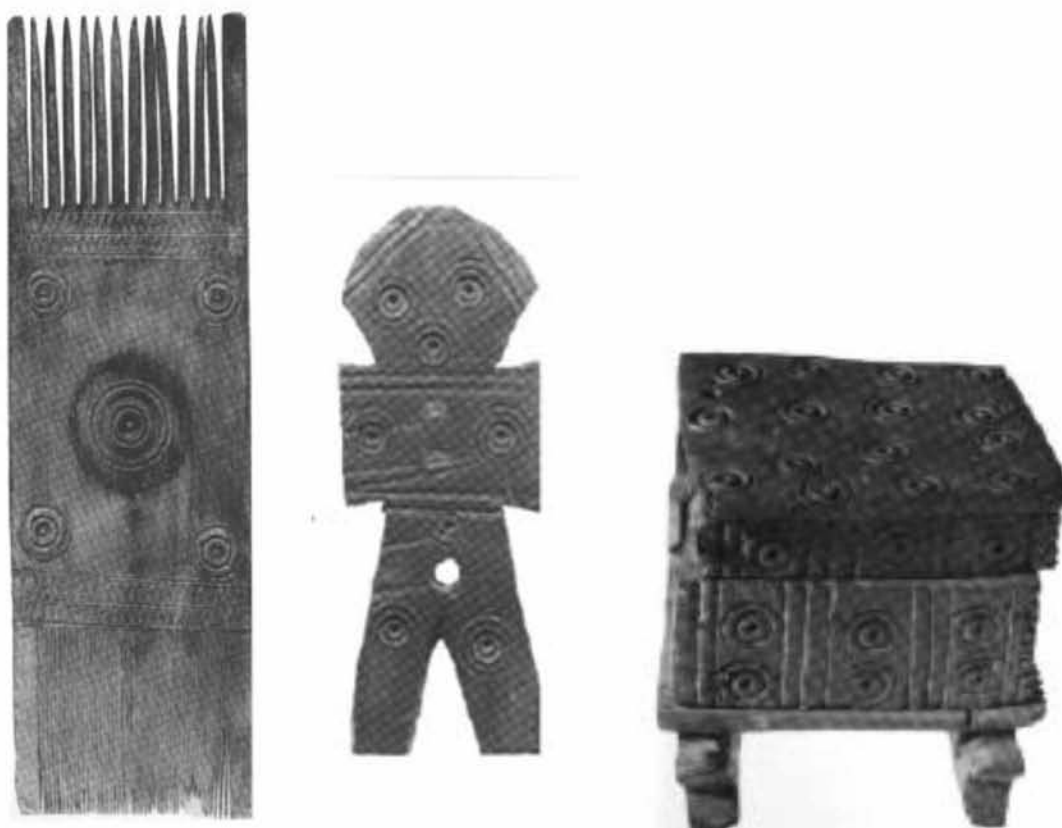
19-20. Καππαδοκία, Κόραμα, Tokali kilise, απόψεις εσωτερικού, Α και Β τοίχος, μέσα 10ου αι.

21. Καππαδοκία, Κόραμα, Karanlik kilise, μέσα 11^{ου} αι.

22. Πλάκα κλειδαριάς.
Χιούστον, Τέξας, συλλογή Menil (11ος αι.)

23. Χρηστικά αντικείμενα καθημερινής ζωής κοσμημένα με στικτούς κύκλους:
ξύλινο κτένι, ξύλινη κούκλα και ξύλινο κουτί από την κοπτική Αίγυπτο (5ος – 7ος αι.)

24. Χρηστικά αντικείμενα καθημερινής ζωής κοσμημένα με στικτούς κύκλους:
πήλινο λυχνάρι, Αίγυπτος (3^{ος}-4^{ος} αι.), πήλινη πλάκα καθρέφτη, Συρία ή Παλαιστίνη (5^{ος} αι.), χάλκινος
κρεμαστός σταυρός, Αίγυπτος (5^{ος} αι.)

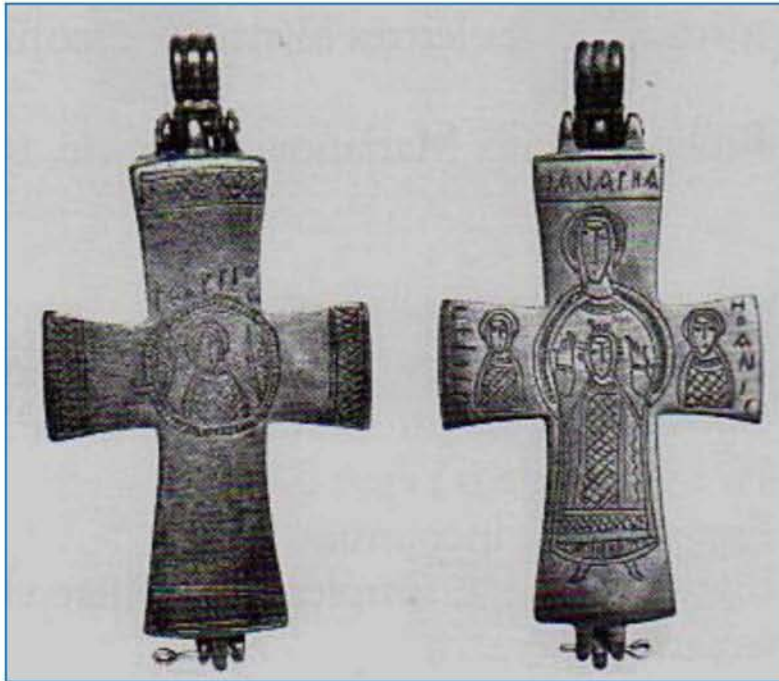
25. Χάλκινο θυμιατήρι, από τη Γερμανία.
Πανεπιστήμιο του Τορόντο, Συλλογή Malcove, αρ. M82.413 (12ος αι.)

26. Χάλκινο θυμιατήρι από τη Γερμανία. Τρεβήροι, συλλογή Hentern (12ος αι.)

27. Χάλκινο θυμιατήρι με βάση. Βερολίνο, Kunstgewerbemuseum, 12ος αι.

28. Σταυρός-λειψανοθήκη από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία.
Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα (11ος αι.)

29. Σταυρός-λειψανοθήκη από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία.
Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο (11ος αι.)

30. Σταυρός-λειτουργική από την Κωνσταντινούπολη ή την Μικρά Ασία.
Κωνσταντινούπολη, Μουσείο Sandberk Hanim (11ος αι.)

31. Σταυρός λειτουργική από την Κωνσταντινούπολη ή τη Μικρά Ασία.
Θεσσαλονίκη, συλλογή Τσολοζίδη (11ος αι.)

32. Κωνσταντινούπολη, λιτανεία σε ανάμνηση του σεισμού της 26^{ης} Οκτωβρίου.
Μηνολόγιο Βασιλείου Β', Ρώμη, Vat. gr. 1613, 192 (αρχές 11ου αι.)

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 42.
- Εικ. 2: *Das Licht aus dem Osten*, αρ. κατ. I.53.
- Εικ. 3: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 45.
- Εικ. 4: Cotsonis 1994, αρ. κατ. 16, εικ. 40.
- Εικ. 5: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα* 2009, αρ. κατ. 44.
- Εικ. 6: *The Glory of Byzantium* 1997, αρ. κατ. 21D
- Εικ. 7: *The Glory of Byzantium*, 1997, αρ. κατ. 21A
- Εικ. 8: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 46.
- Εικ. 9: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 47.
- Εικ. 10: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 47, σ., 286.
- Εικ. 11: Pitarakis 1998, σ. 185.
- Εικ. 12: Mundell-Mango 2002, εικ. 27.
- Εικ. 13: Cotsonis-Kouroumalis 2012, αρ. κατ. 13, σ. 15.
- Εικ. 14: Cotsonis-Kouroumalis 2012, αρ. κατ. 21, σ. 20.
- Εικ. 15: Lidov 2012, σ. 81.
- Εικ. 16: *The Glory of Byzantium*, αρ. κατ. 36.
- Εικ. 17: Rosenthal 1958, εικ. 7.
- Εικ. 18: *Η Αρχιτεκτονική ως Εικόνα*, αρ. κατ. 6.
- Εικ. 22: Pitarakis 2006, εικ. 88, σ. 154.
- Εικ. 23: Dauterman-Maguire 1989, αρ. 113, αρ. 147, αρ. 31.
- Εικ. 24: Dauterman-Maguire 1989, αρ. 27, αρ. 137, αρ. 93.
- Εικ. 25: Schwartz 2004, εικ. 1, σ. 204.
- Εικ. 26: Schwartz 2004, εικ. 7, σ. 207.
- Εικ. 27: *Ornamenta Ecclesiae*, αρ. κατ. B111.
- Εικ. 28: Pitarakis 2006, αρ. κατ. 296.
- Εικ. 29: Pitarakis 2006, αρ. κατ. 318.
- Εικ. 30: Pitarakis 2006, αρ. κατ. 374.
- Εικ. 31: Pitarakis 2006, αρ. κατ. 382.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Εικ.19: http://whc.unesco.org/uploads/thumbs/site_0357_0006-260-26020110920201449.jpg

Εικ.20: http://whc.unesco.org/uploads/thumbs/site_0357_0023-500-375-20120827174406.jpg

Εικ.21: http://whc.unesco.org/uploads/thumbs/site_0357_0020-500-375-20120827174316.jpg

Εικ.32: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/eb/Menologion_of_Basil_042.jpg